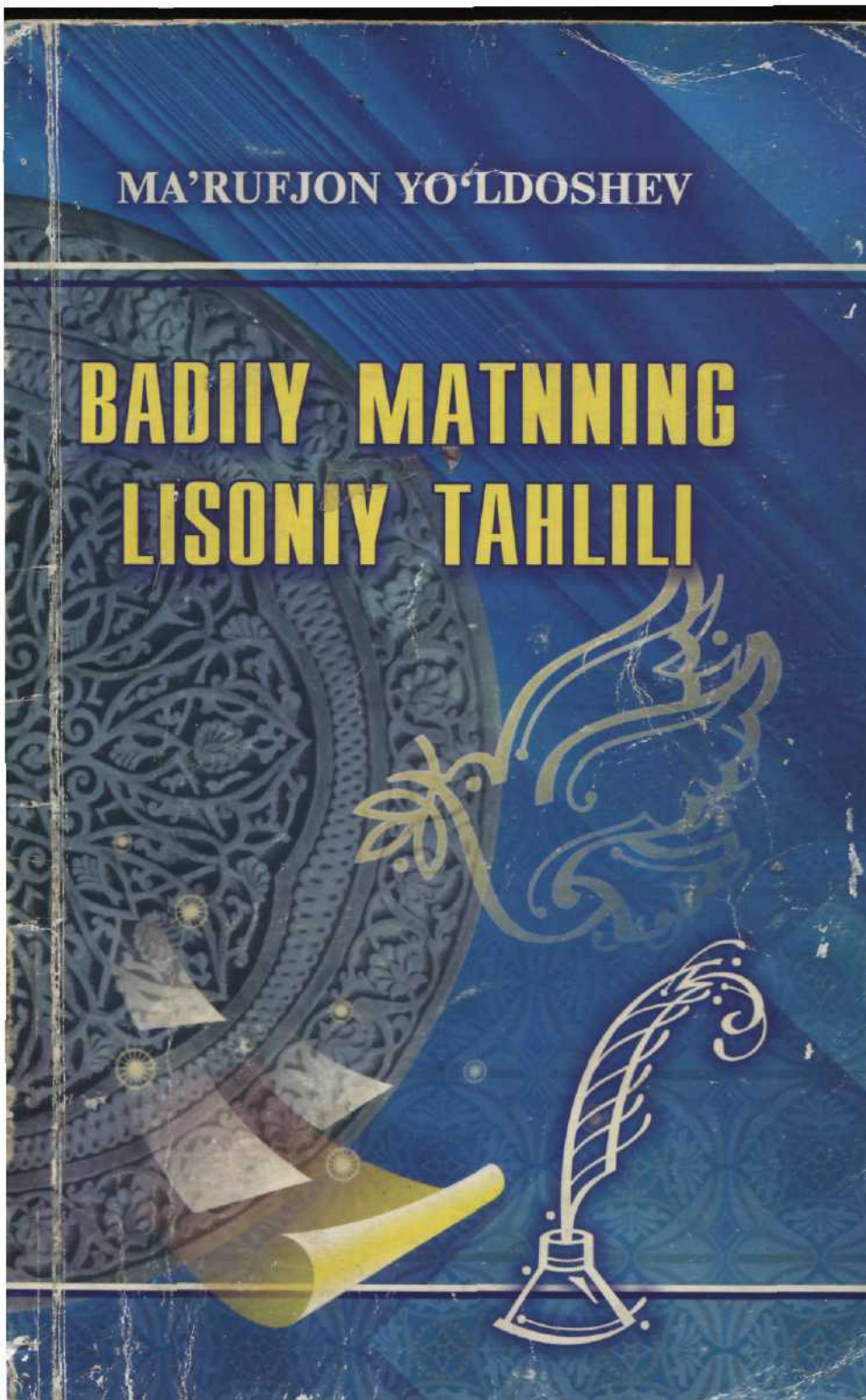

MA'RUFJON YO'LDOSHEV

**BADIIY MATNNING
LISONIY TAHLILI**

A. Ma'manov

Shu!

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

MA'RUFJON YO'LDOSHEV

**BADIIY MATNNING LISONIY
TAHLILI**

Bilim sohasi: 100000 — ta'lim
Ta'lim sohasi: 140000 — O'qituvchilar tayyorlash va
pedagogika fani
Bakalavriat yo'nalishi: 5141100 — O'zbek tili va adabiyoti

Farg'ona Davlat
Universiteti

KUTUBXONASI ADABIYOTI

TOSHKENT-2008 ANI BO'LIQ FOND

Mazkur o'quv qo'llanmada matn va uning tiplari, badiiy matn va uning qismlarini bog'lovchi vositalar, badiiy nutq uslubi va uning ko'rinishlari, badiiy matnning fonetik-fonologik, leksik-grammatik xususiyatlari hamda badiiy matnni tadqiq etish tamoyillari haqida so'z yuritiladi.

Учебное пособие предназначен для изучения типов текста, художественного текста и средств связи его частей, художественного стиля речи и его особенностей, фонетико-фонологических, лексико-грамматических признаков художественных текстов, а также принципов исследования художественного текста.

Taqrizchilar: *A. Mamajonov*

Farg'ona davlat universiteti
professori, filologiya fanlari doktori

R. Yunusov

Nizomiy nomidagi TDPU professori,
filologiya fanlari nomzodi

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2008-yil 28-fevraldagi 51-buyrug'i (guvohnoma №1558)ga asosan 5141100 o'zbek tili va adabiyoti bakalavr ta'lim yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma sifatida nashr qilishga ruxsat berilgan.

KIRISH

Til insonning mohiyati, ruhiyati va faoliyatini turli nuqtai nazarlardan tadqiq etuvchi eski va yangi fanlarning markaziy, ayni paytda eng murakkab va muhtasham o'rganish obyekti sifatida favqulodda o'ziga xos hodisadir. Bu sirli hodisaning bevosita reallashish, namoyon bo'lish tarzi sanalmish yaxlit nutq oqimini bo'laklarga bo'lish, qismlarga ajratish, har bir qism yoki qismchani alohida tasavvur eta bilish, shuningdek, bu qism yoki qismchalar o'rtasidagi mutanosib va hatto nomutanosib munosabatlarni idrok qila olishday bir bosqichga yetib kelgunga qadar inson aqli uzoq va mashaqqatli tadrijiy takomil yo'lini bosib o'tganligi shubhasiz.

Tabiiyki, inson o'zining mohiyati, ruhiyati va faoliyatini bevosita til, nutq orqali ifoda etadi. Inson o'zligini ifodalashda aytilgan takomil yo'li jarayonlarida tildan foydalanishning, mazkur nutq parchalarini bir-biri bilan birlashtirishning shunday usullarini ham kashf etganki, natijada badiiy nutq deyiladigan mo'jizakor bir vositaning muallifiga aylangan. Ana shunday go'zal nutqning betakror shakllari, namunalari sifatida yuzaga kelgan so'z durdonalari — afsonalar, asotirlar, dostonlar, ertaklar, maqol-u matallar, topishmoqlar, qo'shiqlar, she'rlar, dramalar, hikoya, qissa va romanlar insoniyat badiiy dahosining noyob shahodatnomalari sifatida yashab kelmoqda, yaratilmoqda va, albatta, bundan keyin ham yaratiladi. Bu sohir nutqning sinoatlarini tilshunoslik, adabiyotshunoslik, estetika, tarix kabi fanlar, ta'bir joiz bo'lsa, qo'lni qo'lga berib, birgalikda, hamkorlikda tadqiq etishi tabiiy. Ammo badiiy adabiyot deyiladigan ana shu o'ziga xos maydondagi tilning hayotini o'rganish borasida, garchi bu muammoni o'rganishning ibtidosi eng qadimgi davrlarga borib taqalsa-da, mung'zara-yu muhokamalar, bahslar hech qachon tingan emas. Badiiy adabiyotning birlamchi unsurini belgilash bilan bog'liq bunday muqoyasa-mulohazalar boshqa mashhur tadqiqotchilar tomonidan ham o'tgan asrning boshlaridan beri aytib kelinadi. O'z davrining ulkan va serqirra

filologi B.M.Jirmunskiyning 1919 yilda nashr qilingan «Poe-tikaning vazifalari» nomli maqolasida mana bunday fikrlarni ko'rish mumkin: «Har qanday san'at tabiat olamiga mansub bo'lgan muayyan bir materialdan foydalanadi. San'at o'z tasarrufidagi usullar yordamida bu materialni maxsus ishlovdan o'tkazadi; ishlov oqibatida tabiiy ashyo (material) estetik ashyo qimmatini olib yuksaladi, badiiy asarga aylanadi. Tabiatning xom material va ishlangan san'at materialini qiyoslab, biz uning badiiy ishlovdan o'tkazish usullarini aniqlaymiz. San'atni o'rganishning vazifasi muayyan asrning, shoirning yoki tarixiy planda yoxud qiyosiy va sistematik tartibda yaxlit davrning badiiy usul(priyom)larini tavsiflashdan iborat. Masalan, musiqiy asarda muqarrar — nisbiy va mutlaq — balandlikka, muayyan davomiylik va kuchga ega bo'lgan va ritm, ohang hamda garmoniyaning badiiy shakllariga tushib, u yoki bu bir vaqtlilik va ketma-ketlikda joylashadigan tovushlar musiqaning materialidir. Rangtasvir shakllari tarzida chizilgan, chiziq va bo'yoqli dog'larning qo'shilmasi o'laroq tekislikda joylashadigan ko'rib idrok qilinadigan shakllar rangtasvirning materialidir. Poeziyani o'rganish boshqa har qanday san'atni o'rganishda bo'lgani kabi uning materialini va bu materialdan badiiy asar yaratish usullarini aniqlashni taqozo etadi.»¹

V.M.Jirmunskiy bu yo'nalishdagi fikrlarini davom ettirar ekan, filologiyada uzoq vaqt davom etib kelgan «Poeziyaning materialini obrazlardir» qabilidagi qarashlarning asosli emasligini dalillaydi va shunday ta'kidlaydi: «Poeziyaning materialini obrazlar emas, emotsiyalar emas, balki so'zdir, poeziya so'z san'atidir, poeziya tarixi so'zchilik («словесность») tarixidir.»² Chindan ham, badiiy adabiyotda, ayniqsa, poeziyada obrazning o'rni va bajaradigan vazifasi qanchalik muhim, hatto ayrim holatlarda hal qiuuvchi bo'lmasin, u so'zdan, tildan ajralgan, alohida holda mavjud bo'lolmaydi. So'zsiz

¹ Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. —Л.: Наука, 1977, с.18.

² Жирмунский В.М. Ko'rsatilgan asar, 22-bet.

obrazning o'zi yo'q. Bu o'rinda XX asr boshlari rus she'riyatining betakror shoiri va hassos adabiyotshunosi A.Blokning «Har qanday she'r bir necha so'zning tig'iga tortilgan choyshabdir. Bu so'zlar yulduzlar kabi chaq nab turadi. Ana shu so'zlarga ko'ra she'r mavjuddir.»¹ degan gaplarini eslash foydadan xoli bo'lmaydi. Bu benihoya obrazli ifodada so'zning, obrazning emas, she'r uchun to'la asos ekanligi chiroyli ta'kidlangan.

D.N.Shmelevning «So'z va obraz» nomli kitobi obraz yaratishda tilning o'rni haqidagi haqiqatning mana bunday e'tirofi bilan boshlangan: «Til — bu nafaqat insonlarning asosiy aloqa vositasi, fikrlarni shakllantirish, his-tuyg'u, istak va shu kabilarni ifodalash vositasi, balki, badiiy adabiyot obrazlari burkanadigan real tashqi shakl hamdir.»²

Albatta, dunyoni bilishning asosiy yo'li bo'lgan mantiqiy tafakkur bo'ladimi, olamni idrok etishning boshqa bir o'ziga xos usuli bo'lgan obrazli tafakkur bo'ladimi, baribir, til va tafakkur dialektikasi hamisha mavjuddir, ya'ni tilsiz tafakkurning, tafakkursiz esa tilning yashashi mumkin emas.

Shuni ham aytish joizki, san'atlar orasida badiiy adabiyot oliy san'at, u mutlaqo o'ziga xos xususiyatlar, qoida-qonuniyatlar bilan xarakterlanadi. Shuning uchun ham adabiyot haqida gap ketganda, uning materialini boshqa san'atlar materialini bilan tamoman tenglashtirishda bir qadar hushyor bo'lish maqsadga muvofiq. Zotan, atoqli filolog G.V.Stepanov alohida ta'kidlaganiday, «til materialini san'atkorlar tomonidan ishlatiladigan boshqa barcha materiallardan (marmar, bo'yoqlar, yog'och, granit, musiqadagi tovushlar va sh.k.dan) uning o'zida moddiy va ideal tomonlarning mavjudligi bilan farqlanadi»³. Tabiiyki, masalan, maxsus badiiy usullar bilan ishlovdan o'tmagan, san'at asariga aylanmagan xom ashyo sifatidagi marmarda faqat moddiy tomon bor, u ideal tomonga, badiiy ma'noga faqat va faqat san'atkor

¹ Iqtibos shu kitobdan olindi: Тимофеев Л. Слово в стихе. —М.: Сов. писатель, 1982, с. 338.

² Шмелев Д.Н. Слово и образ. —М.: Наука, 1964, с.3.

³ Степанов Г.В. Язык. Литература. Поэтика. —М.: Наука, 1988, с. 141.

tomonidan muayyan badiiy maqsad bilan ishlov berilgandan keyingina ega bo'ladi. Ranglar, bo'yoqlar, yog'och, granit, tovush va boshqalar ham xuddi shunday. Ammo badiiy adabiyotning material sifatidagi til esa tamomila bashqacha tabiatga ega. Til, uning birliklari badiiy adabiyotga olib kirilgunga qadar ham muayyan moddiy shakl va mazmun, ma'noning birligi sifatida mavjuddir. O'z leksik, grammatik ma'nosiga ega bo'lgan so'z, so'z birikmasi, gap kabi til birliklari yozuvchining badiiy maqsadiga bo'ysundirilgan holatda tegishli badiiy-estetik mazmunni yuzaga chiqarish, ifodalash uchun qo'llanadi. Shu tariqa avvaldan ma'noga ega bo'lgan til birliklari badiiy asarning lisoniy to'qimasini shakllantirar ekan, ular ijodkorning badiiy mahoratiga uyg'un ravishda yana yangi, o'ziga xos badiiy ma'no-mazmunlarni inkishof qiladi.

Badiiy asar tili ana shunday murakkab va o'ziga xos hodisa. Tilshunoslik, umuman, filologiya tarixida uni o'rganishga turlicha yondashib kelingan. Badiiy asar tili tadqiqi bilan bir umr shug'ullangan V.Vinogradov o'zining «Badiiy adabiyot tili haqidagi fan va uning vazifalari» nomli ma'ruzasida badiiy adabiyot tili to'g'risida gap ketganda, «til» so'zi ikki xil ma'noda qo'llanishini ta'kidlaydi, ya'ni: 1) u yoki bu milliy tilning sistemasini aks ettiruvchi «nutq» yoki «matn» (adabiy til tarixi, tarixiy grammatika va leksikologiya uchun tahlil materiali) ma'nosida; 2) «san'at tili», badiiy ifoda vositalari sistemasi ma'nosida.¹

Adabiyotning so'z san'ati ekanligi, uning birlamchi unsuri til ekanligi haqidagi haqiqatni hech kim hech bir zamonda inkor etgan emas. Kishilik tarixida adabiyot atalmish dunyoni obrazli idrok etish san'ati yaralibdiki, bu san'atning tamal ifoda vositasi (nafaqat ifoda!) bo'lgan so'z, tilni tugal talqin etmoqday huzurli va mashaqqatli yumush inson tasavvuri va tafakkurini muttasil band etib keladi.

Buyuk ma'rifatparvar adib Abdurauf Fitrat «Adabiyot qoidalari» qo'llanmasida «Go'zal san'atlarda tovar (materiyol) tovush, ohang bo'lsa, go'zal san'at musiqiy bo'ladi»;

¹ Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. -М.: Высшая школа, 1981, с.184.

bo'yovlar, chiziqlar bo'lsa, rasm bo'ladi; tosh yo boshqa turli ma'danlar esa, haykalchilik bo'ladi; tosh yog'och, kirpich, ganj, tuproq bo'lsa, me'morliq bo'ladi; tan, mug'a (muqom, mimika) harakatlari esa, o'yun (tans) bo'ladi; gap, so'z esa, adabiyot bo'ladi» deb yozadi va adabiyotga shunday ta'rif beradi: «Adabiyot – fikr, tuyg'ularimizdagi to'lqunlarni so'zlar, gaplar yordami bilan tasvir qilib, boshqalarda ham xuddi shu to'lqunlarni yaratmoqdir».¹

Atoqli o'zbek adabiyotshunosi O.Sharafiddinov o'zining «Adabiyot tildan boshlanadi» nomli maqolasida shunday yozadi: «Rangsiz tasviriy san'at, ohangsiz musiqa bo'lmaganidek, tilsiz adabiyot ham bo'lmaydi. Adabiyotni insonshunoslik deydilar. Darhaqiqat, yozuvchi xilma-xil insoniy xarakterlarni tadqiq qilib, jamiyat rivojiga yordam beradigan salmoqli haqiqatlarni kashf qiladi. Biroq bularning hammasi adabiyotda til orqali ro'yobga chiqariladi.»²

Bu o'rinda yirik adib va adabiyotshunos P.Qodirovning quyidagi fikrlari ham alohida diqqatga sazovor: «haykallar misdan, marmardan yasaladi, binolar g'ishtdan, oynadan, po'latdan quriladi. Adabiy asarda misning ham, marmarning ham, po'lat va g'ishtning ham o'rniga badiiy so'z ishlatiladi. Adabiy asarning muzika, rassomlik va boshqa ijod sohalaridan farqi uning ohanglar, chiziqlar, bo'yoqlar vositasi bilan emas, so'zlar vositasi bilan yaratilishida ko'rinadi. Demak, badiiy til har qanday adabiy asarning spesifikasini belgilaydigan eng asosiy ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Badiiy til nazariyasi esa adabiyot nazariyasiga oid masalalarning birinchi qatorida turadi.»³

O'zbek tilshunosligida ham badiiy asar tilini o'rganishga bag'ishlangan ishlarda, asosan, ikkita yo'nalish yetakchilik qilganligini kuzatish mumkin.⁴

¹ Фитрат А. Танланган асарлар. IV жилд. -Тошкент: Маънавият, 2006, 12-13-бетлар.

² Шарафиддинов О. Адабиёт тилдан бошланади // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1986, 5 сентябрь.

³ Адабиёт назарияси. 2 томлик. 1-том. Адабий асар. —Тошкент: Фан, 1978, 312-бет.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати. —Тошкент: Ўзадабийнашр, 1962, 173-174-б.

1. Lingvistik yo'nalish. Tilning muayyan tarixiy davrdagi holati, ayni holatga xos bo'lgan xususiyatlar, leksik, fonetik va grammatik o'zgachaliklar, tilning hozirgi holati bilan umumiy va farqli jihatlarini ilmiy tadqiq etish maqsadida o'sha davrga oid adabiy – badiiy asarlarning tili o'rganiladi. Bunda badiiy asarlar, yozma yodgorliklar tili ayni maqsaddagi tadqiqot uchun faqat material bo'lib xizmat qiladi. Til tarixini tasvirlash va tadqiq etishda bu yo'l eng qadimgi va mustahkam lingvistik an'ana sifatida yashab kelmoqda. O'zbek tilshunosligida bu yo'nalishda juda ko'p tadqiqotlar yaratilgan.

2. Lingvopoetik yo'nalish. Badiiy asar tilini lingvopoetik yo'nalishda o'rganishning asosiy maqsadi esa bundan farq qiladi, albatta. Bu o'rinda masala tilning turli vazifalarga egaligiga borib taqaladi. Tilshunoslikka oid zamonaviy adabiyotlarda tilning, asosan, to'rt-besh vazifasi qayd etiladi. 1. Kommunikativ vazifa – tilning kishilar o'rtasida asosiy aloqa vositasi ekanligi. 2. Ekspressiv vazifa – turli fikr va tuyg'ularni ifodalash vazifasi. 3. Konstruktiv vazifa – fikrlarni shakllantirish, tartibga solish va ifoda tarzini belgilash vazifasi. 4. Akkumulyativ vazifa – ijtimoiy tajriba va bilimlarni to'plash, saqlash vazifasi¹.

Badiiy asar tili tadqiqiga bag'ishlangan ishlarda tilning ayni «ekspressiv vazifasi» atamasi bilan bir qatorda «tilning poetik vazifasi», «tilning badiiy vazifasi», «tilning estetik vazifasi» kabi atamalar ham qo'llanadi. Ammo shuni ham aytish kerakki, «tilning estetik vazifasi» atamasi filologik adabiyotlarda nisbatan ko'p ishlatiladi. Bunday bo'lishi ham tabiiy, chunki estetik vazifa tushunchasi ekspressivlik, badiiylik, poetiklik kabi bir qator tushunchalarni ham o'z ichiga olgan holda ularni umumlashtira oladi. Boshqacha qilib aytganda, mazkur tushunchalarga qaraganda estetik vazifa tushunchasining qamrovi anchayin keng. Albatta, har qanday badiiy asarda tilning boshqa vazifalari ham reallashadi, ammo estetik vazifa birinchi planda turadi, yetakchilik qiladi. Shuning uchun ham lingvistik adabiyotlarda bu holatga mana bu tarzda alohida urg'u beriladi: «Badiiy matn har qanday nobadiiy matndan farqli

¹ Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка.- Ленинград, 1975, с-44.

o'laroq alohida vazifani – kommunikativ vazifa bilan murakkab o'zaro aloqadorlikda namoyon bo'luvchi va matnning o'ziga xos qurilishida hal qiluvchi omil hisoblanuvchi estetik vazifani bajaradi»¹. Bu o'rinda shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, tilning bu o'ziga xos estetik vazifasi namoyon bo'ladigan soha faqat badiiy asar matnidir, undan beshqa biron bir nutq ko'rinishida til o'zining bu vazifasini reallashtira olmaydi deb qarash ham asosli emas. Bu ma'noda tilshunos D.N. Shmelevning mana bu fikrlari diqqatga sazovor: «Tilning bu vazifasi (estetik vazifasi) faqat badiiy asardagina namoyon bo'lmaydi. Bizning diqqatimiz jumlaning shakliga, fikr qay tarzda ifodalanganligiga qaratilgan har onda biz aynan shu vazifaning harakati doirasiga kiramiz»².

Olimning alohida ta'kidlashicha, so'zlovchi o'z nutqining tashqi shakliga e'tibor bera boshlashi, lisoniy ifoda imkoniyatlarini baholashga o'tishi bilan tilning estetik vazifasi o'zining boshlang'ich ko'rinishida namoyon bo'ladi, ya'ni so'zlovchi nimani ifodalashnigina emas, balki ayni shu «nima»ni qanday ifodalashni ham muhim deb hisoblashidan boshlaboq tilning bu vazifasi ishga tushadi. Jonli so'zlashuv, kundalik muloqot jarayonidagi ko'pdan-ko'p o'tkir hazillar, latifanamo kulgilar, chuqur ma'noli so'z o'yinlari, kimlargadir taqlid qilishlar va hokazo holatlarda ham til belgisi, uning badiiy-ifoda imkoniyatlariga o'z-o'zidan diqqat qilinadiki, bunda tilning estetik vazifasi yaqqol namoyon bo'ladi.

Badiiy asar tilini o'rganishdagi ikkinchi, ya'ni lingvopoetik yo'nalish tilning xuddi shu estetik vazifasini tadqiq etishga qaratilgan. Aytish lozimki, tilning estetik vazifasining asosiy namoyon bo'lish o'rni badiiy asar matni ekan, bu vazifaning o'ziga xos xususiyatlarini faqat tilshunoslik yoki faqat adabiyotshunoslik doirasida o'rganish qiyin. Buning uchun adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi, poetika kabi adabiyotshunoslik yo'nalishlari va lingvistik stilistika, til tarixi, lek-

¹ Гореликова М.И., Магомедова Д.М. Лингвистический анализ художественного текста. —Москва, «Русский язык», 1989, с-5.

² Шмелов Д.Н. Русский язык в его функциональных разновидностях.- Москва, «Наука», 1977, с-35.

sikologiya, semasiologiya, etimologiya, grammatika kabi tilshunoslik yo'nalishlari bir-biri bilan hamkorlikda ish ko'rish lozim. Tilning estetik vazifasi masalasi bu ikki yirik fan oralig'idagi murakkab muammodir.

Ushbu o'quv qo'llanmada yozuvchining lisoniy birliklardan foydalanish mahoratining badiiy matnda aks etish darajasini aniqlash, badiiy matn va uning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish va shu asosda talabalarning badiiy matndagi lisoniy-poetik xususiyatlarni idrok etish malakalarini shakllantirish kabi vazifalarni bajarish maqsad qilindi. Zero, badiiy matnni tayinli tahlil va to'g'ri talqin qila olish malakasi insonning umummadaniy saviyasi, ma'naviy-ma'rifiy balog'ati, dunyoni anglash salohiyati, hissiy-estetik idrokining taraqqiyoti uchun muhim ekanligini isbotlab o'tirishning hojati yo'q. Belgilangan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar bajarilishi nazarda tutildi:

- matn tushunchasi, matn tiplari vatarkibiy butunligi;
- badiiy matn tavsifi, badiiy matnning boshqa matnlardan farqi, badiiy nutq uslubi, badiiy matnning kompozitsion butunligi, butunlikni ta'minlovchi lisoniy vositalar;
- badiiy matnni tahlil qilish metodologiyasi, lisoniy tahlil tamoyillari va usullari, tahlil tiplari;
- badiiy matnni til sathlari bo'yicha tahlil, badiiy matnda fonologik va leksik-frazeologik birliklar estetikasi, tasviriy vositalarning badiiy matndagi vazifasi hamda grammatik birliklarning lisoniy xususiyatlari.

Shuningdek, estetik hodisa sifatida badiiy asar tilini o'rganish asnosida muallifning individual uslubiy mahorati hamda uning badiiy asar yozishda til tizimi imkoniyatlaridan qay darajada foydalana olganligini aniqlashga ham e'tibor qaratish nazarda tutilgan. «Chunki badiiy asar tilini o'rganish uning faqat leksik-grammatik xususiyatlarini o'rganish bilan chegaralanmaydi, balki birinchi navbatda yozuvchining badiiy mahorati bilan bog'lanadi».¹

¹ Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадий стиль. —Тошкент, «Фан», 1988, 92-бет.

MATN TAVSIFI VA MATN TIPLARI

Reja:

1. Matn tavsifi.
2. Matnning hajm va ifoda maqsadiga ko'ra tiplari.
4. Matnda tema-rema munosabatining ifodalanishi.
5. Badiiy matn. Badiiy matn qismlarini bog'lovchi vositalar.
6. Badiiy nutq uslubi.

Tayanch tushunchalar:

Matn, minimal matn, maksimal matn, hikoya mazmunli matn, tasviriy matn, izoh mazmunli matn, didaktik matn, xabar mazmunli matn, buyruq-istak mazmunli matn, hissiy ifoda mazmunli matn, tema-rematik munosabat.

Matn

«Matn» atamasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. O'zbek tilining izohli lug'atida matn so'zining arabchadan o'zlashganligi, eskirgan kitobiy so'z ekanligi va aynan *tekst* so'zi anglatgan ma'noga tengligiga ishora qilinadi. O'zbek tilining izohli lug'atida *tekst* so'ziga quyidagicha ta'rif beriladi: [rdat] 1. Yozilgan, ko'chirilgan yoki bosilgan ijodiy, ilmiy asar, nutq, hujjat va shu kabilar yoki ularning bir parchasi; matn. Maqolaning teksti. 2. Muzika asariga, masalan biror kuyga, opera, romans va shu kabilarga asos bo'lgan she'r, so'z. 3. Poligrafiyada yirik shriftlardan birining nomi¹. Demak, matn deyilganda faqatgina yozma shakl inobatga olinishi kerak. Yangi tahrirdagi izohli lug'atda ham ayni ta'kid saqlangan: matn [arabcha — yelka; nutqning yozuvdagi ifodasi, tekst] 1. Yozuvda yoki bosma holda shakllantirilgan mualliflik asari yoki hujjat. 2. Bosma nashrning rasm, chizma va izohlarsiz asosiy qismi². Avvalo, aytish joizki, kishilar o'rtasidagi aloqa — kom-

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. —Москва, «Русский язык», 1981, 452-бет. (Bundan keyin ushbu nashrdan olingan misollar berilganda ЎТИЛ, jildi va sahifasi ko'rsatiladi.)

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. —Тошкент, «ЎЗМЭ» 5 жилдлик, 2-жилд, 557-бет.

munikatsiya matnlar vositasida amalga oshar ekan (va bu hol matn lingvistikasining yaratuvchilari, umuman, matn tadqiqotchilarining aksariyati tarafidan e'tirof etilgan ekan), matnni faqat yozma shakl bilan chegaralash shakllanib ulgurgan mavjud matn nazariyasi qoidalariga zid bo'lishi turgan gap. Axir, kishilar o'rtasidagi har qanday kommunikatsiya faqat va faqat yozma shaklda amalga oshishini tasavvur etib bo'lmaydi. Sintaksisning asosiy birligi gap ekanligi hamisha e'tirof etilgan, matn yoki uning birliklari gapdan yirik, oliy sintaktik-kommunikativ birliklar hisoblanishi lozimligi bugungi matn lingvistikasining asosiy qoidalaridan biriga aylanib ulgurdi. Shunday ekan, faqat yozuvda aks etgan gapnigina gap deb, og'zaki nutqdagi gapni gap bo'lolmaydi deyish to'g'ri bo'lmasligini isbotlab o'tirishning hojati yo'q, albatta. Agar faqat yozuvda ifodalangan yaxlit nutqnigina matn deyiladigan bo'lsa, mantiq gapni ham faqat yozuvdagisinigina tan olish kerakligini taqozo etadi. Ammo buning mumkin emasligi tabiiy. To'g'ri, og'zaki nutqning so'zlangan paytidagina mavjud ekanligini, yozma nutqning esa zamon nuqtai nazaridan chegaralanmaganligini hech kim inkor etmaydi, ammo bu og'zaki nutqni eslash, xotirada saqlash, umuman, uni yoki uning muayyan parchalarini tiklash ilojisiz degani emas. Yaxlit og'zaki nutq faqat yozma shaklga olingandagina matn yuzaga keladi tarzidagi hukm daryoda oqib turgan suv suv emas, balki bu "modda" faqat shishaga so'lingandagina suv paydo bo'ladi deganday bir gapdir.

Bugungi kun tilshunosligida matn tilning alohida yirik birligi (supersintaktik butunlik) va matn tilshunosligi deb atalayotgan sohaning asosiy obyekti sifatida talqin qilinadi. Matnni tadqiq etishda uni so'z birikmasi va gapdan farqlash lozimligi, matnning ham o'z kategoriyasi va qonuniyatlari borligi aytiladi. Tilshunos M.X.Hakimov bu haqda shunday yozadi: «Matn so'zining lug'aviy ma'nosida birikish, bog'lanish tushunchalarining borligi, shuning uchun matn tarkibi o'zaro qaysidir bog'lovchilar yordamida birikishini o'rganish «Matn tilshunosligi» sohasining asosiy muammolaridan biri bo'lib

qoldi».¹ Mazkur ishda muallif «matn» atamasini «nutq», «kontekst» kabi boshqa lingvistik atamalardan farqlash lozimligini ta'kidlaydi.² Bundan tashqari dunyo tilshunosligida matn muammolari tadqiqiga bag'ishlangan ishlarning ko'pchiligida "diskurs" termini ham bot-bot qo'llanadi. Bu termin matn lingvistikasi bilan bir qatorda adabiyotshunoslik, sotsiologiya, siyosatshunoslik, falsafa, mantiq, psixologiya kabi fan sohalarida keng ishlatilib kelinayotgan bo'lsa-da, matn lingvistikasining o'zida ham yagona, ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan talqini, ma'nosi yo'q, xilma-xil farqli tushunchalar ifodasi uchun istifoda qilinadi. Dastlab "diskurs" va "matn" terminlari ayni bir tushuncha uchun qo'llangan bo'lsa, keyinroq "matn" yozma kommunikatsiyaga nisbatan, "diskurs" esa og'zaki kommunikatsiyaga nisbatan ishlatilgan. Bu so'zning ma'nosi fransuzcha discours — "nutq", "so'zlash" demakdir.

Matn uslubiy mohiyatiga ko'ra ilmiy matn (tezis, maqola, ma'ruza, taqrizlar), badiiy matn (nasriy va nazmiy asarlar), rasmiy matn (ma'lumotnoma, qaror, buyruq, tavsifnoma, tavsiyanomalar), ommabop matn (maqola, suhbat, tabrik va xitob nutqi matnlari) kabi tarmoqlarga bo'linadi.

MATN TIPLARI

Matn hajm va mazmun belgisiga ko'ra ikkiga bo'linadi: 1. Hajmiga ko'ra matn tiplari. 2. Ifoda mazmuniga ko'ra matn tiplari.

Hajmiga ko'ra matn tiplari

Matn gapdan ko'ra yirik hajmli aloqa vositasi, nutqiy faoliyat mahsuli, muayyan qonuniyatlar asosida shakllangan yozma nutq ko'rinishidir. Matnni hajm belgisiga ko'ra ikkiga ajratamiz: **Minimal matn** va **maksimal matn**. Shuni ham aytib o'tish kerakki, ayrim adabiyotlarda matn hajm jihatidan uchga

¹ Hakimov M. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари. — Тошкент, НД., 1993, 7-бет

² Матвеева Т.В. Функциональные стили в аспекте текстовых категории. — Свердловск, 1990, с-5.

ajratilgan: kichik, o'рта va katta hajmli matnlar. «Telegramma, ma'lumotnoma, ariza, ishonch xati, tushuntirish xati hamda vaqtlı matbuotda chiqadigan e'lon va kichik xabarlar kichik hajmdagi matnlar sanaladi. O'рта hajmdagi matnlarga hikoya, qissa, she'r, doston, poemalar kiradi. Katta hajmdagi matnlarga povest, roman, dramatik asarlar, trilogiyalar kiradi».¹ Lekin bu tarzda bo'linish ayrim chalkashliklarni yuzaga chiqaradi. Shunday dostonlar borki, hajm jihatidan romandan katta. Masalan, «Alpomish», «Go'ro'g'li» kabi go'zal dostonlarimiz yirik hajmli asar hisoblanadi. Yoki yuqoridagi tasnifga amal qiladigan bo'lsak, kichik hajmli she'rlarni ham o'рта matn deyishga to'g'ri keladi. Shuning uchun matnni tilshunoslikda keng tarqalgan ikkiga ajratib tekshirish tamoyili asosida o'rganishni ham mantiqan ham amaliy jihatdan maqsadga muvofiq bo'ladi deb hisoblaymiz.

Badiiy uslubda minimal matn deyilganda biror mavzuni yoritishga bag'ishlangan qatralar, xalq donishmandligini ifodalaydigan maqol, matal va aforizmlar, miniatyuralar, hajviy asarlar, nomalar, she'r va she'riy parchalar, umuman, kichik mavzuni qamrab oluvchi bir necha gaplardan iborat butunlik tushuniladi. Matnning ichki tomonini mazmun yaxlitligi, tashqi tomonini esa turli shakldagi bog'lamlar, sintaktik vositalar birlashtirib turadi. Masalan: *Talantsiz yozuvchi tovuqqa o'xshaydi. Yong'oqdek tuxum tug'adi-da, qaqog'lab olamni buzadi!* (O'.Hoshimov). Yoki: *Sevgi nima? Insoniyat paydo bo'ptiki, shu savol ustida bosh qotiradi. Ammo javob topolmaydi. Agar inson sevgining barcha sir-asrorlarini bilganida edi, uning modeli — qolipini yaratgan bo'lardi. Sevgi hech qanday qolipga sig'magani uchun ham sirli va abadiydir* (O'.Hoshimov).²

Minimal matn deb atash mumkin bo'lgan ikkita parchani keltirdik. Tarkiblanish jihatidan birinchisi ikkita gapdan tuzilgan. Mazmunni birlashtirishga xizmat qiladigan sarlavha

¹ Қиличев Э. Матннинг лингвистик таҳлили. — Бухоро, «Бухоро университети», 2000, 7-бет.

² Ў.Ҳошимов: Дафтар ҳошиясидаги битиклар. — Тошкент, «Шарқ», 2005. (bundan keyingi misollar ham shu nashrdan olingan.)

berilmagan. Bu vazifa tovuq va u bilan bog'liq so'zlarga yuklatilgan (tovuq-tuxum-qaqog'lamoq). Iste'dodsiz yozuvchi birinchi gapda tovuqqa o'xshatilmoqda. Ikkinchi gap esa bu o'xshatishni to'laroq izohlash yoki sababini ko'rsatish uchun keltirilgan. Ya'ni, iste'dodsiz yozuvchi tovuqqa o'xshatildi, ammo tovuqning qaysi sifat va xususiyatiga? Muallif munosabati ikkinchi gapda tugal ifodasini topgan. Matn butunligini ta'minlashda tovuq-tuxum-qaqog'lamoq so'zlari mazmuniy o'q vazifasini bajarmoqda. Keyingi kichik hajmli matnni oladigan bo'lsak, ushbu matnning ichki mazmuni savol shaklidagi sarlavha orqali oshkor qilingan. Matn 4 ta gapdan tashkil topgan. Butunlikni ta'minlayotgan vositalar sirasiga izchil va tugal ohang, ammo bog'lovchisi, agar bog'lovchisi va matnning mazmuniy o'qini tashkil qiluvchi sevgi so'zi kiradi. Demak, masala savol shaklida qo'yilyapti va unga matn orqali javob berilyapti. Ya'ni, *Sevgi nima? Sevgi — sirli va abadiy tushuncha.*

Ayrim mutaxassislar bittagina gap ham minimal matn tushunchasiga teng kelishi mumkin degan fikrni ilgari surishgan. Tilshunos olim N.Turniyozov «matn bir so'z bilan, bir necha so'z bilan, bir necha gap bilan, bir necha abzas bilan va bir necha bob bilan ifodalanishi ham mumkin»¹ligini aytadi. Lekin olim shuni ham ta'kidlaydiki, «matn lingvistikasi muammolarini bir so'zli, birikma yoki biror sodda gap bilan ifodalangan matnlar asosida o'rganish maqsadga muvofiq emas. Chunki bunday matnlarga tayanib til sistemasi unsurlarining nutqqa ko'chirilishiga oid masalalar tavsifini mukammal holatda berib bo'lmaydi». Tilshunos M.Hakimov ham bitta gap matn tushunchasiga teng kelishi mumkinligini ta'kidlaydi: «masalan: *Bahor...* Bu jumlanı kichik matn hisoblash mumkinmi? Bizningcha, to'la ma'noda kichik matn deb hisoblash mumkin. Chunki tugal bir ohang bilan aytilgan Bahor jumlasida «*tabiatning jonlanishi*», «*hammayoqning ko'm-ko'k tusga kirishi*», «*atrof-muhitning go'zal tusga burkanishi*»

¹ Турниёзов Н. Матн лингвистикаси. — Самарқанд, СамДЧТИ, 2004, 21-бет.

kabi yashirin mazmun mavjuddir. Shuning uchun kichik matnda bir tugal mazmuniy fikr o'z ifodasini topadi.¹ Lekin bu tipdagi ko'rinishlarni tom ma'noda matn deb atash mumkin emas. Chunki matn struktural jihatdan gapdan yirik sintaktik butunlik. Demak, gaplardan tashkil topadi. Yashirin mazmun sifatida havola qilinayotgan ma'nolar so'zning ma'no strukturasi bilan bog'liq. Mazkur gap o'zidan keyin keladigan izohlovchi yoki kengaytiruvchi gaplar bilan bir butunlik hosil qilgandagina matn deyish to'g'ri bo'ladi. Agar yashirin mazmunga qarab xulosa chiqaradigan bo'lsak, istalgan so'zni matn deyishimiz mumkin bo'ladi. Masalan, *ona* degan so'zni oladigan bo'lsak, bu so'zning ham moddiylishmagan yashirin ma'nolari mavjud va ular mazkur so'zni talaffuz qilishimiz bilan o'z oldimizda u yoki bu tarzda namoyon bo'ladi.

Maksimal matn deyilganda keng ko'lamdagi voqealarni yoritish ehtiyoji bilan yuzaga kelgan butunlik nazarda tutiladi. Badiiy uslubda hikoya, qissa, roman, epopeya kabi yirik hajmli asarlar maksimal matn hisoblanadi. Eng kichik kompozitsion butunlik abzasga, eng katta butunlik esa bob (qism yoki fasl)larga to'g'ri keladi. Bunday matn tarkibida epigraf, so'zboshi (muqaddima), so'ngso'z (epilog) kabi yordamchi qismlar ham ishtirok etishi mumkin. Ular asar mazmuni va g'oyasiga, shuningdek, mavzuning tanlanishi va yoritilishiga oid ayrim masalalarga qo'shimcha izoh, sharh bo'lib keladi. Maksimal matn tashqi jihatdan turlicha shakllangan bo'ladi. Masalan, Pirmqul Qodirovning «Humoyun va Akbar» tarixiy romanini ko'zdan kechiradigan bo'lsak, mazkur asar ikki mustaqil qismga ajratiladi. Har ikki qism alohida nomlanadi (Humoyun. Akbar). Qismlar 9-10 tadan bo'limlarga bo'linadi va har bir bo'lim voqea bo'lib o'tayotgan joy hamda gap kim yoki nima haqida ketayotganligiga qarab nomlab boriladi (Masalan: 1. Agra. Hamida bonu arosatda... 2. Ganga. Ko'rgilik. v.h.). Romanning umumiy hajmi 30 bosma taboq.

Abzas yozuvchilar tomonidan erkin tuziladigan kompozitsiyon-mazmuniy butunlik bo'lib «matnning bir xat

¹ Ҳақимов М. Ўша асар, 24-бет.

boshidan keyingi xat boshigacha bo'lgan qismi» hisoblanadi. Abzaslar bir so'zdan, bir gapdan yoki bir necha gapdan tuzilishi mumkin. Abzasning tashkillanishini yozuvchilar o'zlarining badiiy niyatiga ko'ra mutlaqo ixtiyoriy tarzda belgilashadi. Bir necha gapdan iborat abzaslar, odatda, 3 bosqichdan iborat bo'ladi: 1-bosqich xabarning boshlanishi (abzasda aytilmoqchi bo'lgan mavzu haqidagi dastlabki, qisqacha xabar), 2-bosqich xabarning to'ldirilishi (dastlabki xabar to'ldiriladi, izohlanadi, sharhlanadi) 3-bosqich esa xabarning xulosalanishi (xabar yakunlanadi, natija aytiladi) hisoblanadi. Shuningdek, abzasdagi oldingi xabar bilan keyingi xabarni bog'lovchi vositalar (bog'lovchi vositalar abzasni o'zidan oldingi yoki keyingi abzasga bog'laydi) ham o'sha butunlikning ajralmas qismlaridan hisoblanadi. «Matn lingvistikasi» qo'llanmasida abzasni tashkil etgan gaplar o'zaro sintemantik (sintaktik va leksik-semantik) hamda, avtosemantik (grammatik aloqalarsiz, faqat semantik) aloqa usulida birikishi aytiladi. Shuningdek, abzaslarning strukturasi ko'ra quyidagi ko'rinishlari mavjudligi sanab o'tiladi: 1) Sodda gapdan iborat bo'lgan abzaslar; 2) qo'shma gapdan iborat bo'ladigan abzaslar; 3) Periodik nutq formasidan iborat bo'lgan abzaslar; 4) Superfrazali sintaktik butunlikdan iborat bo'lgan abzaslar; 5) Ko'chirma-o'zga gapli abzaslar. Bunga aralash tipdagi nutq formalaridan tashkil topgan abzaslarni ham kiritish mumkin.¹

Matndagi «xabar» tema-rematik munosabatdagi gaplarda ifodalanadi. Tema (yunoncha thema – asos bo'lgan narsa) deb gapning aktual bo'linishida so'zlovchi va tinglovchi (o'quvchi) uchun ma'lum (tanish) bo'lgan narsani ifodalovchi, yangi narsani ifodalashga o'tish uchun asos xizmatini bajaruvchi qismga aytiladi. Rema (rheme-commentaire – ma'lumot, sharh) esa temadan keyin kelib so'zlovchi tinglovchiga (o'quvchiga) bildirmoqchi, aytmoqchi bo'lgan yangi xabar mazmunini ifodalovchi qism, gapning yangi ma'lumot (axborot) qismi. Odatda gapning ega sostavi tema, kesim sostavi esa rema vazifasida keladi: *Ahmad kecha darsga kelmadi.*

¹ Мамажонов А. Текст лингвистикаси. — Тошкент, ТДПИ, 1989, 40-бет.

Sotvoldi nima qilishini, qayoqqa borishini bilmay, hayron turardi. U Sotvoldining dadasi To'lagan edi.

Lekin har doim ham ega sostavi tema bo'lavermaydi. Buni quyidagi misolda ko'rishimiz mumkin: *Menga do'stim kitob sovg'a qildi.* Bu gapda tema to'ldiruvchi vazifasidagi so'z bilan ifodalangan. Rema esa ega va kesim sostavidan iborat gap bilan ifodalangan. Tema – rematik munosabatdagi gaplarning ketma-ket kelishi natijasida fikriy tugallikka ega abzaslar yuzaga keladi. Faqat bu ketma-ketlik qay tarzda namoyon bo'ladi, degan tabiiy savol tug'iladi. Buni quyidagi gaplar misolida ko'rib chiqamiz. *Menga do'stim kitob sovg'a qildi*(1). *Kitob samimiy va beg'ubor muhabbat haqida edi*(2). *Muhabbat hech kimni befarq qoldirmaydigan tuyg'u*(3). Birinchi gapda menga so'zi tema qolganlari rema ekanligini ko'rib chiqdik. Ikkinchi gapda birinchi gapning remasi yangilik xususiyatini yo'qotib, tema maqomiga o'tadi. Uchinchi gapda ham shu jarayon ro'y beradi. Bunday bog'lanish tarzini izshil tema-rematik bog'lanish deb ataymiz.

Ba'zan tema o'zgarmas bo'ladi. Dastlabki tema bilan aloqador yangi xabarlar, ma'lumotlar keyingi gaplarda berib boriladi. Masalan: *Ahmad darsga kelmadi*(1). *Shanbalikda ham qatnashmadi*(2). *Bayram tantanasida ham, teatrda ham ko'rinmadi*(3). Bunday bog'lanishni o'zgarmas temali bog'lanish deb ataymiz. Ba'zan dastlabki gapdagi temani keyingi gaplardagi temalar o'ziga aloqador remalar bilan birgato'ldirib keladi. Bunday dastlabki temagi pertemaga aylanadi. Masalan: *Bu xotin butun kecha bo'yi juda tinch va xotirjam uxlaganga o'xshaydi. Bir oyog'i tizdan quyisi bukilib, so'richadan pastga osilibdi, bir oyog'i unisini quvlab borib so'richaning qirg'og'ida uxlab qolibdi. Uzun ko'ylagi butun badanini kam-ko'stsiz yopib turadi. Faqat bir yengi tirsakkacha shimarilib qolgan. Oppoq qo'llari va bilaklari o'z yonida – o'z onasining to'qlisiday – bir chiroylik uxlaydi.* (Cho'lpon). Bunday bog'lanishni gi pertemali bog'lanish deb ataymiz¹.

¹ Bu haqda qarang: Бозоров О. Ўзбек тилида гапнинг коммуникатив (актуал) тузилиши. — Фарғона, НДА, 2004, 12-бет., Москальская О.И. Грамматика текста. — Москва, «Высшая школа», 1981, с-136.

Ifoda mazmuniga ko'ra matn tiplari

Muloqot paytida, gapirayotganda yoki yozayotganda har doim yangidan matn yaratmaymiz. Ehtiyojimizga ko'ra turli matn tiplaridan foydalanamiz. Ba'zan boshimizdan o'tgan yoki o'zimiz guvoh bo'lgan voqealarni kimgadir aytib beramiz. Tinglovchiga notanish bo'lgan biror kishi yoki joyni batafsil tasvirlab berishga harakat qilamiz. Ba'zan fikrimizni turli dalillar yordamida isbotlashga, izohlashga ehtiyoj sezamiz. Yoxud kimgadir pand-nasihat qilamiz. Uni turli hayotiy voqealar vositasida tarbiyalash yoki aytilganlardan xulosa chiqarishini istaymiz. Muloqot maqsadimiz ba'zan qandaydir xabarni tinglovchiga yetkazishga qaratilgan bo'ladi. Shu bilan birga biror ishni qanday bajarish kerakligi haqida tavsiyalar beramiz yoki biror ishni qilmaslik haqida buyruq beramiz. Maqsadimizga erishish uchun turli ko'rsatma, ta'qiq va xitob jumllalaridan foydalanamiz. Insonlar o'rtasidagi muloqot maqsadi va mazmuni shular bilangina chegaralanib qolmaydi. Inson hissiyotlarini, tuyg'ularini, hayajonlarini, azob va qayg'ularini ifodalash, shu orqali tinglovchi yoki kitobxonni ta'sirlantirishni istaydi. Ana shunday hollarda ba'zan mubolag'a ba'zan o'xshatish — qiyoslash kabi tasviriy vositalardan foydalanamiz. Shundan kelib chiqib matnni, xususan, badiiy matnni quyidagi tiplarga bo'lib chiqish mumkin: 1. Hikoya mazmunli matn. 2. Tasviriy matn. 3. Izoh mazmunli matn. 4. Didaktik matn. 5. Xabar mazmunli matn. 6. Buyruq-istak mazmunli matn. 7. Hissiy ifoda mazmunli matn.¹

1. Hikoya mazmunli matnlar (Le texte narratif — narrativ matn). Bunday matnda muallif yoki asar qahramoni o'zi boshidan o'tkazgan, eshitgan, o'qigan yoki guvoh bo'lgan biror bir voqeani hikoya qilib beradi. Xotiralar, esdaliklar, ertak varivoyatlarni mazkur matn tipiga kiritish mumkin. Hikoya tarzi, asosan, o'tgan zamon shaklida, birinchi shaxs birlik yoki ko'plikda ifodalanadi. Hikoya qilinayotgan voqeahodisa kichik yoki keng qamrovli bo'lishi mumkin. Sekin-asta ko'tarilib boruvchi izchil va yaxlitlovchi ohang kuzatiladi. Matn

¹ Bu haqda qarang: Riza Filizok. Edebiy metin tipleri. <http://www.egc.edebiyat.org>.

butunicha, yoki ma'lum bir parchasi hikoya mazmunli bo'lishi mumkin. Muallif nutqida ham, qahramonlar nutqida ham keng foydalaniladi. Matn shakllanishida, asosan, hikoya qiluvchi (roviy) yetakchi omil hisoblanadi. Monologik nutq ko'rinishi bunday matnlar uchun juda mos va qulay bo'ladi. O'rni bilan dialogik nutq ko'rinishlariga murojaat qilinganligini kuzatishimiz mumkin. Shunda ham hikoya matnining motivatsion butunligi roviyga bog'liq bo'ladi. Bu tip matnlarda tasviriy, izoh, xabar, hissiy ifoda mazmunli matnlar birdaniga ishtirok etishi mumkin.

«**Duogo'y**». *Said Ahmad aka boshchiligida bir guruh adiblar olis tog' qishlog'iga yetib bordik. Mehmonga chaqirishdi. Uy to'la odam. Davra boshida to'rvadek soqoli ko'ksiga tushgan qariya o'tiribdi. hamma unga ta'zim bajo qiladi. Davraga kim kelib qo'shilmasin chol uzundan-uzoq duo o'qiydi. «Sen ham mening yoshimga yetib yurgin, bacham», deb fotiha tortadi. Bir xil duo takrorlanavergach, Said Ahmad aka so'radi:*

— *Necha yoshga chiqdingiz, taqsir?*

— *Menba?-dedi chol salmoqlab. — Ikkam jetmishga bordim.*

— *Voy bo'-o'-o'!-dedi Said Ahmad aka bosh chayqab. — Agar sening duong mustajob bo'lsa, men sakkiz yil avval o'lib ketishim kerak ekan-da, ukam? Men yetmish oltiga chiqdim! Turaqol endi, joy almashamiz!*

* * *

Yo'li topildi. *Erkin Vohidov universitetni endi bitirgan paytidayoq taniqli shoir edi. O'zingiz bilasiz, oliy o'quv yurtini bitirgan odam oldida uylanish muammosi ko'ndalang bo'ladi. Shu masala yuzasidan Erkin aka Said Ahmad akaga maslahat solibdi.*

— *Oqsaqol, — debdi. — Xabaringiz bor, bir-ikkita kitobim chiqdi. Uch ming so'mcha pulim ham bor (U paytda uch ming katta pul edi). Lekin qaysi biriga yetkazishni bilmayapman. Mashina olaymi, uy solaymi, xotin olaymi? Mashina olsam, uy sololmayman, uy solum, uylanolmayman, uylansam, mashinaga pul qolmaydi... Nima qilay?*

Said Ahmad aka peshanasini Rashid abzining garmoniday tirishtirib, chuqur va uzoq o'yladi. Oxiri chehrasi yorishib bunday debdi:

— *Bolam, men xo'p o'yladim. hisoblab ko'rsam uch ming so'm puling hammasiga yetarkan. Maslahat shuki, sen avtobus sotib olgin! Avtobus degani mashina bo'ladi. Rulini qayoqqa bursang ketaveradi. Bu — birinchidan. Avtobusning ichi kengmo'l bo'ladi. Ko'ch-ko'roningni olib kirsang tayyor uy bo'ladi. Bu — ikkinchidan. Uchinchidan, rostki avtobus bo'lgandan keyin ichida konduktori ham bo'ladi. O'sha konduktorni xotin qilib olib qo'ya qolasan!.. (O'.Hoshimov)*

* * *

Bunday zotlarning har bir uchrashuvi bayram bo'lib ketadi, ular o'rtasidagi do'stlik afsonaga aylanib ketadi. Taniqli o'zbek adibi Nosir Fozilov qachonlardir Sobit Muqonov to'g'risidagi xotiralarini «Mehribonlik» nomi bilan atagandi. O'sha xotiralarda qiziq bir voqea eslatib o'tiladi.

Toshkentdan Sobit Muqonovning uyiga mehmon bo'lib kelgan qadrdon do'sti Oybekni mashinaga o'tqazib, ko'm-ko'k o'tloq, bog'-rog' qoplagan Olatov etaklariga olib ketadi. Tabiat go'zalligidan bahramand bo'ladilar. Sip-silliq qizil qoyalar yonidan o'tayotib, mashinaga tormoz beradi. Xarsang toshlardan birini aylanib tomosha qiladi. Tabiatning o'zi obi-tobida sayqal bergan toshdan ko'zlarini uzolmasdan bosh chayqadi-da: «Go'zal! Mo'jiza!» deydi. Sobit esa sir boy bermasdan Oybekning yoniga yaqinlashadi-yu unga sinchikov razm solib:

— *Xo'sh, yoqib qoldimi? — deb so'raydi.*

— *Bo'lmasam-chi! — deb to'lqinlanib javob beradi.*

— *Unday bo'lsa, buni men senga sovg'a qilaman. Faqat o'z nomimdan emas, butun qozoq xalqi nomidan sovg'a qilaman. An'anamiz bo'yicha arg'umoqqa ega bo'ldim deyaver.*

Shunday qilib, Medeo chegarasida yotgan xarsang tosh mehmonga yoqib qoladi: Sobit uni sovg'a qiladi, Oybek qabul qilib oladi. Tez orada Oybek Toshkentga qaytib ketadi. Sobit esa keyin o'sha xarsang yoniga bitta tosh taroshni yollab boradi. Xarsang toshga hech o'chmaydigan so'zlar o'yib yoziladi:

«Bu silliq toshni men Muso Oybekka sovg'a qildim. Sobit Muqonuli. 1962 y. 3. VI».

O'sha kuni Sobit o'z hayotida bag'oyat mas'uliyatli vazifani ado etgan kishidek kayfiyati ko'tarinki holatda quvnoq qo'shiq aytib uyiga qaytadi.

— Men o'z hayotimda juda ko'p sahiy odatlarni ko'rganman. Lekin tog'da yotgan chaqirtoshni sovg'a qiladigan Sobitga o'xshash odamni aslo uchratmaganman, — deb tez-tez eslab yuradi Oybek.¹

Berilgan matnlarda ush xil holatni kuzatish mumkin. Birinchi matnda yozuvchi o'zi guvoh bo'lib ta'sirlangan voqeani hikoya qilyapti, ikkinchi matnda muallif eshitib ta'sirlangan voqearini so'zlayapti. Uchinchi matnda esa muallif o'qib ta'sirlangan voqearini aytib beryapti. Shunga ko'ra ifoda tarzi o'zgarib borgan. Hikoya mazmunli matn boshqalariga qaraganda murakkab tarkiblangan bo'ladi.

2. Tasviriy matnlar (Le texte descriptif — deskriptiv matn). Bunday matn tinglovchiga noma'lum bo'lgan biror kishi, joy, hayvonot va nabotot olamiga mansub mavjudot yoki qandaydir narsa-buyum hamda voqea-hodisani batafsil tasvirlab berish maqsadida tuzilgan bo'ladi. Tasviriy matnda ham monologik nutq ko'rinishi yetakchilik qiladi. Partonimik tasvir bunday matnning eng xarakterli xususiyati hisoblanadi. Ya'ni, tasvirlanayotgan obyektning dastlab, birlamchi xususiyati tilga olinadi. Keyin unga aloqador xususiyatlar va qismlardan so'z yuritiladi. Masalan:

Yakan degan o'simlik bo'ladi. Nima uchundir san'atkorlar, aniqrog'i otarchilar pulni «yakan» deyishadi. Aslida esa yakan — qamishzorda o'suvchi o'simlik. Yakanni o'rib olib, quritib uzum osadilar yoki savat qalpoq to'qiydilar. Ma'lumki, qamish uzun, yakan esa, aksincha, pastak o'simlik. Shunday bo'libdiki, bir kuni yakan qamishga qarab:

— O', birodar, hadeb g'o'ddayaverma, salgina egil. Ollohning quyoshi nuridan biz ham bahramand bo'laylik, — debdi.

¹ Айтмагов Ч., Шохонов М. Чўққидла қолган овчининг оҳи-зори. — Тошкент, «Шарқ», 1998, 103-бет.

Qamish unga qaragisi ham kelmabdi, javob ham bermay burnini jiyirib qo'ya qolibdi. Vaqti-soati kelib avval qamishni, so'ng yakanni o'ribdilar. Tasodifni qarangi, o'sha qamishdan yasalgan bo'yroni bir uyga to'shabdilar. Tasodifni qarangi, shu uy to'sinlariga uzumlarni osibdilar, yakandan to'qilgan savat qalpoqlarni esa devordagi qoziqlarga ilibdilar. Oradan kunlar o'taveribdi. Qamish pastda, oyoq ostida, yakan esa tepada ekan. Oyoqosti bo'laverib xorlangan qamish axiyri yakanga qarab zorlanibdi:

— Meni o'rib olib quritdilar, tepkilab qovurg'alarimni sindirdilar, so'ng suvga bo'ktirdilar. So'ng qayirib-bukib mana shu bo'yroni holiga keltirdilar. Endi esa tinimsiz, har kuni tepkilaydilar. Bu ham yetmaganday sal qayirib, ostimga noslarini tupuradilar. Bu zorlanishni eshitib yakan debdikim:

— Siz bekorga g'o'ddaydingiz. G'o'ddayib o'saverdingiz. Ichingiz g'ovak ekanini unutingiz. G'ovak bo'lganingiz uchun ham tepkilashdan bo'lak narsaga yaramadingiz. (T.Malik)¹

Keltirilgan matnda yakan deb nomlanadigan bir o'simlik tasvirlanadi. Buni tasvir obyekt deymiz. Uning o'simlik ekanligi haqidagi axborot birlamchi xususiyat hisoblanadi. Uning qanday o'simlik ekanligi haqidagi axborot esa aloqador xususiyat hisoblanadi. Bu matnda aloqador xususiyat deb ataluvchi qism boshqa bir o'simlik bilan bog'liq tasvir fonida yana-da ravshan ifodalangan.

Abdulla Qodiriy «O'tkan kunlar» romanini bir saroy tasviridan boshlaydi:

Darbozasi sharqi-janubiyga qaratib qurilg'an bu dongdor saroyni Toshkand, Samarqand va Buxoro savdogarlari egallaganlar, saroydagi bir-ikki hujrani istisno qilish bilan boshqalari musofirlar ila to'la. Saroy ahli kunduzgi ish kuchlaridan bo'shab hujralariga qaytqanlar, ko'b hujralar kechlik osh pishirish ila mashg'ul, shuning uchun kunduzgiga qarag'anda saroy jonliq: kishilarning shaqillashib so'zlashishlari, xoxolab kulishishlari saroyni ko'kka ko'targudek.

¹ Т.Малик. Меҳмон туйғулар. — Тошкент, «Шарқ», 2002, 19-бет.

Saroyning to'rida boshqalarg'a qarag'anda ko'rkamrak bir hujra, anovi hujralarga kiygiz to'shalgani holda bu hujrada qip-qizil gilam, uttalarda bo'z ko'rpalar ko'rilgan bo'lsa, munda ipak va adras ko'rpalar, narigilarda qora charog' sasig'anda, bu hujrada sham' yonadir, o'zga hujralarda yengil tabiatlik, serchaqchaq kishilar bo'lg'anida bu hujraning egasi boshqacha yaratilishda.

Og'ir tabi'atlik, ulug' gavdalik, ko'rkam va oq yuzlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit.¹

Bu parchada tasvir obyekti — saroy, bugungi til bilan aytadigan bo'lsak, mehmonxona. Uning Toshkent, Samarqand va Buxoro savdogarlari orasida mashhurligi haqidagi axborot birlamchi xususiyat bo'lsa, hujra va jihozlar haqidagi axborot aloqador xususiyat hisoblanadi. Bu matnda ham obyektning aloqador xususiyati u yerdagi insonlar tasviri fonida yanada aniq va tushunarli qilib tasvirlanyapti. Buni o'z navbatida ikkilamshi xususiyat u bilan bog'liq tasvirni esa ikkilamshi aloqador xususiyat deb atasak bo'ladi. Yakan haqidagi matnda qamish ikkilamchi xususiyat, u bilan bog'liq tasvir ikkilamchi aloqador xususiyat hisoblanadi. Mazkur matn o'sha xususiyatlar tasviriga asoslanib shakllantirilgan. Matnda bunday aloqadorlik bitta yoki bir necha bo'lishi mumkin. Bitta va ikkitalik turini tahlil qilish qulay. Agar ikkitalardan ortiq bo'lsa tahlil murakkablashib ketadi. Bunday paytda eng xarakterlisi va matnning tashkillanishida yetakchilik qiladiganini olamiz.

3. Izoh mazmunli matnlar (Le texte argumentatif — argumentli matn). Bunday matnda aytilayotgan fikrning ishonarliligini ta'kidlash uchun turli dalil va izohlar keltiriladi. Asoslash, isbotlash, o'zini oqlashga urinish yoki himoya maqsadida har xil vajlarni keltirish izoh mazmunli matn tipining o'ziga xos jihatlaridan hisoblanadi. Fikr bilan keltirilgan dalil o'rtasida mantiqiy bog'liqlikning bo'lishi muhim sanaladi. Bunday matnda chunki, zero, lekin, aslida, shuning uchun, to'g'risini (ochig'ini, rostini) aytganda,

¹ А.Қодирий. «Ўткан кунлар». —Тошкент, «Шарқ», 2000, 11-бет.

eshitishimga qaraganda, bilishimcha, taxminimcha kabi birliklar (le lexique appreciatif) qo'llanilganligini ko'ramiz. Kitobxonni yoki tinglovchini ishontirish asosiy maqsad bo'lganligi uchun shunga mos ritorik uslub tanlanadi. Badiiy tasvir vositalaridan foydalaniladi. Gaplar o'zaro zich bog'langan va ta'kid ohangi sezilib turadigan matn tipi hisoblanadi.

4. Didaktik matnlar (Le texte explicatif — eksplikativ matn). Kingadir pand-nasihat qilish, uni turli hayotiy voqealar vositasida tarbiyalash yoki aytilganlardan xulosa chiqarishga o'rgatish istagi asosida tuzilgan matn didaktik matn deyiladi. Matnda muayyan maqsad bilan qo'llanilgan maqol, matal, aforizm, turli hayotiy voqealar, rivoyatlar, masallar didaktika deyiladi. Didaktemalarning matn ichiga singdirilish tarzi turlicha bo'ladi. Muallif bunday didaktemalarni matnga to'g'ridan to'g'ri olib kiradi va uning qaysi janrga taalluqli ekanligini aytib o'tadi. Didaktemalar matn tashqarisida avvaldan tayyor holda mavjud bo'ladi. Muallif yoki qahramon nutqida quyidagi ifoda shakllari ishlatiladi: *shunday maqol bor, mashoyihlar demishlarki, ulug'lar(eskilar)da shunday gap bor, derlarkim, shunday rivoyat (o'git, voqea, masal) eshitganman va hokazo. Masalan: Hadisi-sharifda ta'kidlanishicha, Pavg'ambarimiz Muhammad sallallohu alayhi vassallam aytgan ekanlar: "Qaysi ota-ona uch qizni tarbiyalab, voyaga yetkazsa, shular jannatda mening yonimdan joy oladi. Agar ikkita qizni tarbiyalab, voyaga yetkazsa ham jannatda mening yonimdan joy oladi. Basharti bitta qizni tarbiyalab, voyaga yetkazsa ham jannatda mening yonimdan joy oladi..."* (O'.Hoshimov)

Didaktemalarni keltirishdan asosiy maqsad shu orqali pand-nasihat berish, muammoli masalani yechishga ko'maklashish, qandaydir murakkab vaziyatdan chiqish yo'llarini ko'rsatish, to'g'ri yo'lni topishda keltirilgan misoldan ibrat chiqarishga da'vat qilish yoxud bo'lib o'tgan voqea munosabat bildirishdan iborat. Badiiy matnning lisoniy tahlilida didaktemalarning asarga nima maqsadda olib kiritilganligi, kimning nutqida ishlatilganligi, matn mazmuniga

qay darajada singdirilganligi, uni ishlatgan qahramonning tafakkur tarzi hamda didaktemaning estetik mohiyati muhim hisoblanadi.

5. Xabar mazmunli matnlar (Le texte informatif – informativ matn). Biror voqea-hodisa haqida xabar berish maqsadida tuzilgan yoki havola qilingan matn xabar mazmunli matn hisoblanadi. Badiiy matnda informativlik o'ziga xos tarzda bo'ladi. Kundalik turmushdagi oddiy xabardan tubdan farq qiladi. Badiiy matndagi xabar estetik maqsadga yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi. Bunday xabar asarning butuniga aloqador bo'ladi. Hikoya, tasvir, izoh, didaktik, buyruq mazmunli matn tiplari tarkibida keladi. Masalan, Abdulla Qodiriy «O'tkan kunlar» romani yakunida shunday bir xabarni keltiradi:

Keyingi Marg'ilon borishimda yaqin o'rtoqlardan Yodgorbek to'g'risini surishtirib bildim: Yodgorbek ushbu asrning o'n to'qqiz va yigirmanchi ochlig' yillari miyonasida vafot qilib, undan ikki og'ul qolibdir. O'g'ullaridan bittasi bu kunda Marg'ilonning mas'ul ishchilaridan bo'lib, ikkinchisi Farg'ona bosmachilari orasida ekan. Bu kunda nomu nishonsiz, o'luk-tirigi ma'lum emas, deydilar.

Bu ham xabar mazmunli matn hisoblanadi. Lekin asar ichida emas balki, ilova sifatida keltirilgan. Asar qahramonlarining hayotdan olinganligini ta'kidlash, bunga kitobxonni ishontirish istagi bilan kiritilgan. Bu haqda asar avvalida ham yozuvchi alohida ta'kidlagan edi: «*xalqimizni shu zamonning «Tohir-Zuhra»lari, «Chor darvesh»lari, «Farhod-Shirin» va «Bahromgo'r»lari bilan tanishdirishka o'zimizda majburiyat his etamiz»*. Balki, yozuvchi, ushbu qahramonlar taqdiri qanday kechganligi haqida kitobxonlarga xabar berishni xohlagandir, balki, romanni davom ettirajagini, agar davom ettirilsa voqealar shu mazmunda bo'lishi mumkinligi haqida xabar berayotgandir. Bu bizga qorong'u, lekin mazkur xabar asar mazmuniga bevosita aloqador xabar hisoblanmaydi. Bunday xabar yozuvchi tomonidan asarning ayrim o'rinlariga oydinlik kiritish maqsadi bilan kiritilgan havola karakteridagi xabar hisoblanadi. «O'tkan kunlar»da muallif

Musulmonqulning dovyurakligi haqida shunday havola xarakteridagi xabarni keltiradi:

Musulmonqulning o'zi ham favqulodda yuraklik edi. 1853 m. tarixida Musulmonqul Qo'qonlilarga asir tushib, uni to'pdan otib o'ldirish uchun dordek bir narsaning ustiga o'tquzurlar. Ikkinchi tomondan to'pka o't berish kutiladir. Shu vaqtda kishilar Musulmonquldan so'raydilar: «Endi qalaysan, cho'loq?» Musulmonqul kulibkina javob beradir: «Alhamdulillah, hali ham sizlardan yuqori bir yerda o'tiribman!»

6. Buyruq-istak mazmunli matnlar (Le texte injonctif – inyunktiv matn). Buyruq-istak yoki maslahat ohangi yetakchilik qiladigan, buyruq maylidagi gaplardan tuzilgan, biror ishni bajartirish yoki turli ta'qiqlashlarni ifoda etadigan matn tipiga buyruq – istak mazmunli matn deyiladi. Masalan: *Bir narsani orzu qilaman. Bu dunyoda men qilgan yaxshi ishlardan aqalli bitta ko'proq yaxshilik qilsang... Bu dunyoda men qilgan xatolardan aqalli bitta kamroq xato qilsang...* (O'.Hoshimov) *Qush bo'lib osmonda uchma. Toshbaqa bo'lib, yerda sudralma. Daraxt bo'li! Boshing – osmonda, oyog'ing yerda bo'lsin!* (O'.Hoshimov) *Bandasining boshi – Oллоhning toshi deydilar. Boshingga ko'rgulik tushsa, noumid bo'lma: bulut o'tkinchi, Quyosh esa abadiydir...* (O'.Hoshimov)

7. Hissiy ifoda mazmunli matnlar (Le texte expressif – ekspressiv matnlar). Insonning ichki kechinmalarini, voqelikka salbiy yoki ijobiy munosabatini, o'ziga xos pafos bilan ifodalagan matn hissiy ifoda mazmunli matn deyiladi.

Ertah bahor – cheksiz sog'inchning ufqi. Muzga aylanishdan bosh tortgan isyonkor tomchilar yomg'ir bo'lib to'kilmogda. Yomg'irning daraxtga, kurtakning tomchiga aytadigan «shiviri» yig'ilganey-yig'ilgan. Xo'ngrab-xo'ngrab, bo'zlab-bo'zlab dil rozini aytayotgan ertah bahor buluti aslida osmon dardidan so'z ochishga botingan asov g'alayon. (Y.Akram)¹

Biror bir badiiy matnda sanab o'tilgan matn tiplarining hammasi yoki ayrimlari ishtirok etgan bo'lishi mumkin. Yoxud butun boshli asar yuqorida zikr etilgan matn tiplaridan faqatgina bittasi asosida shakllangan bo'lishi ham mumkin.

¹ Ёқутхон Акрам. Ёмфиркуй. – Тошкент, «Шарқ», 1994, 45-бет.

BADIIY MATN QISMLARINI BOG'LOVCHI VOSITALAR

Reja:

1. Mazmuniy yaqinlik va mazmun izchilligi.
2. Badiiy matn qismlarini bog'lovchi leksik-grammatik vositalar.

Tayanch tushunchalar:

Mazmuniy yaqinlik, mazmun izchilligi, kontakt aloqa, distant aloqa, kesimlik shakllari, takror, xiazmatik konstruksiyalar, partselyatli tuzilmalar, nominativ va infinitiv gaplar, murojaat birliklari.

Matn kamida ikkita gapdan tuzilgan murakkab sintaktik butunlik. Gaplar o'zaro turli sintaktik aloqa vositalari yordamida birikadi. Ularga takroriy bo'laklar, olmoshlar, xiazmatik konstruksiyalar, zamon va makon ifodalovchi birliklar, kesimlarning zamon shakllari, modal so'zlar kabi turli leksik-grammatik birliklar kiradi. «Bizningcha, sintaktik aloqaning bu turi qo'shma gap komponentlari orasidagi grammatik aloqaga o'xshab ketadi, faqat murakkabroq ko'rinishda yuzaga chiqadi. Ma'lumki, qo'shma gap komponentlari orasida biriktirish, qiyoslash, zidlash, sabab-natija, shart-payt, aniqlash, izohlash kabi mazmuniy munosabatlar ifodalangani. Bu munosabatlar qo'shma gapning uch turi: bog'lovchisiz, bog'langan va ergash gapli qo'shma gaplarda komponentlarni o'zaro biriktiruvchi sintaktik aloqa vositalari: intonatsiya, bog'lovchilar, bog'lovchi vazifasidagi so'zlar, gap bo'laklari tartibi, olmoshlar, ayrim so'zlarning takrorlanishi, umumiy ikkinchi darajali bo'laklar, kesimlarning zamon munosabati kabilar orqali reallashadi. Ko'rinadiki, qo'shma gaplarda sintaktik aloqa predikatsiyalar orasida o'rnatiladi. Tekstda esa sintaktik aloqa bir butun gaplar, super-frazali sintaktik butunliklar, abzaslar, qismlar, bo'limlar, boblar o'rtasida yuzaga chiqib uning mazmuniy va struktural

birligini ta'minlaydi»¹. Demak, matn tarkibidagi gaplar faqat struktural jihatdan emas, balki mazmunan ham bir-birini taqozo qilishi kerak ekan. Matn butunligida mazmuniy yaqinlik qanchalik ahamiyatli bo'lsa, mazmun izchilligi ham shunchalik muhim. Masalan: 1. *Hovli yog' tushsa yalagudek top-toza bo'ldi.* 2. *Ahmad bugun ham darsga kelmadimi?* 3. *Har qanday chuqurlikdan ham yuksaklikka ko'tarilish mumkin.* 4. *O'qituvchining vazifasi o'quvchilarga orzu ulashishdan, orzu qilishni o'rgatishdan iborat bo'lmog'i lozim.*

Yuqorida to'rtta gap ketma-ket keltirildi. Lekin ularda mazmuniy yaqinlik yo'q. Shu sababli uni yaxlit bir matn deb bo'lmaydi. Quyidagi gaplar yig'inida esa mazmuniy yaqinlik ko'zga tashlanadi, lekin mazmun izchilligi yo'q: 1. *Qalamkashning So'zi bir yo'la o'n ming, yuz ming kitobxonga yetib boradi.* 2. *Demak, uning So'z mas'uliyati ham boshqalarnikidan ming hissa ortiqroqdir.* 3. *Maktab o'qituvchisining so'zi o'ttiz bolaga yetib boradi.* 4. *Notiqning so'zi ming tinglovchiga yetib boradi.* 5. *Dorilfunun domlasining so'zi yuz talabaga yetib boradi.*

Mazkur gaplardan matnning so'z va uning mas'uliyati haqida ekanligini payqash qiyin emas. Lekin fikrning to'g'ri, tugal va oson anglanishi uchun mazmun yaqinligining o'zi yetarsiz. Bu gaplar yig'inidagi mazmun izchilligining buzilganligi tufayli matn butunligiga putur yetgan. Endi mazkur gaplarni qayta terib chiqamiz:

Maktab o'qituvchisining so'zi o'ttiz bolaga yetib boradi.

Dorilfunun domlasining so'zi yuz talabaga yetib boradi.

Notiqning so'zi ming tinglovchiga yetib boradi.

Qalamkashning so'zi bir yo'la o'n ming, yuz ming kitobxonga yetib boradi. Demak, uning So'z mas'uliyati ham boshqalarnikidan ming hissa ortiqroqdir. (O'.Hoshimov)

Muallif aytmoqchi bo'lgan fikr, aslida, oxirgi gapda keltirilgan. Agar yozuvchi faqatgina oxirgi gapni keltirib qo'ya qolganida o'sha fikrning ta'sirchanligi bu darajada bo'lmasligi mumkin edi. Adib maqsadini qiyoslash hamda miqdoriy gradatsiya usulidan foydalanib to'la va aniq yetkazishga erishgan:

¹ Мамажонов А. Ўша асар. 15-бет.

o'qituvchi va bunga parallel ravishda *o'ttiz bola*, *domla* — *yuz talaba*, *notiq* — *ming tinglovchi*, *qalamkash* — *o'n ming*, *yuz ming kitobxon*. Bu matndagi qiyos pog'onama-pog'ona «kengayib boruvchi» leksik-semantik birliklar fonida yana-da aniq ifodasini topgan: 1. Muassasalar: *maktab* > *dorilfunun* > *ijtimoiy* — *ijodiy maktab*, *ya'ni hayot*; 2. Kasb egalari: *o'qituvchi* > *domla* > *notiq* > *qalamkash*; 3. Miqdor: *o'ttiz* > *yuz* > *ming* > *o'n ming*, *yuz ming*. Ohang ham shunga muvofiq ko'tarilib boradi.

Matn komponentlari o'zaro kontakt va distant aloqaga kirishadi. *Oradan uch-to'rt kun vaqt o'tdi. Bolaga telefonimni bergan edim. Qo'ng'iroq qilmadi. Bir kuni yana uyushmaga kelsam, xuddi o'sha kitob do'koni oldida turibdi* (Sh. Xolmirzayev). Bu matnda birinchi va ikkinchi, ikkinchi va uchinchi, uchinchi va to'rtinchi gaplar orasidagi aloqani kontakt (masofasiz) aloqa, birinchi va ushunchi, birinchi va to'rtinchi gaplar orasidagi aloqani distant (masofali) aloqa deymiz.

1. Takrorlar yordamida birikish. Birinchi gapda qo'llangan ayrim affikslar, so'z, so'z birikmasi yoki gaplarning keyingi komponentlar tarkibida takroran qo'llanishi orqali matn shakllantirilishi mumkin. Takror usulidan aytilayotgan fikrni alohida ta'kidlash, tasdiqlash, kengroq, batafsilroq ifodalash maqsadida foydalaniladi. Nutqning ta'sirchanligi ortadi. «Leksik takrorlar, olmoshlar va sinonimlar yordamida hosil qilinadigan aloqa zanjirli aloqa, bir xil grammatik formalar bilan boshlanuvchi yoki tugallanuvchi komponentlar yig'indisidan tashkil topadigan aloqa parallel aloqa deyiladi».¹ Quyidagi matnda grammatik jihatdan bir xil shakllangan so'z, so'z birikmasi va gaplar takrorlanib, parallel aloqani yuzaga keltirgan:

- *Iste'dodsiz iste'dodsizni yomon ko'rsa, nima bo'ladi?*
- *Hech nima bo'lmaydi!*
- *Iste'dodsiz iste'dodlini yomon ko'rsa, nima bo'ladi?*
- *Hech nima bo'lmaydi!*
- *Iste'dodli iste'dodsizni yomon ko'rsa, nima bo'ladi?*

¹ Мамажонов А. Ўша асар. 18-бет.

- *Hech nima bo'lmaydi!*
- *Iste'dodli iste'dodlini yomon ko'rsa, nima bo'ladi?*
- *Fojia bo'ladi!* (O'. Hoshimov)

Takrorning bir necha ko'rinishlari bor, ular ham matn tashakkulida uslubiy vazifa bajaradi: Alliteratsiya, assonans, anafora, epifora kabilar. Alliteratsiya deb undosh tovushlarning uslubiy maqsadlarda takrorlanishiga aytiladi. Assonans esa unli tovushlarning takrorlanishidir. Anafora deganda so'z yoki so'z birikmalarining she'riy misralar boshida takrorlanishi tushuniladi. Epiforada esa misralar oxiridagi so'z yoki qo'shimchalarning takrorlanishi nazarda tutiladi. Bularning bari matnning kompozitsion butunligi uchun xizmat qiladi.

Dastlab, takrorlanuvchi birlikning tarkibiga ko'ra o'zgarishli va o'zgarishsiz takrorlarni farqlab olishimiz kerak. Bu takrorning barcha ko'rinishlari uchun taaluqli xususiyat hisoblanadi. Takrorlar qo'llanish o'rniga ko'ra gorizontaal va vertikal takrorlarga bo'linadi. Bunday takrorlar ayniqsa, she'riy matnlarda o'ziga xos ohangdorlikni yuzaga keltiradi. Shuningdek, takrorlanuvchi birlikning qaysi turkumga mansubligiga ko'ra ot takrori, sifat takrori, olmosh takrori, fe'l takrori kabilarga bo'linadi. Sintaktik tabiatiga ko'ra so'z birikmasi takrori va jumla takrori ham farqlanadi. Mazkur birliklarning joylashish o'rni va o'rtadagi masofaga ko'ra kontakt (masofasiz, yaqin o'rinli), distant (masofali, uzoq o'rinli) takrorlarga ajratiladi. Takrorning yana bir ko'rinishi xiazm deb ataladi. Xiazm ikki qismdan iborat bo'lib, ikkinchi qism birinchi qismning teskari hisoblanadi:

Uzun tunlar bunchalar mahzun,

Mahzun tunlar bunchalar uzun... (I. Mirzo)

Mumtoz adabiyotimizda takrorning bu turiga alohida san'at sifatida e'tibor beriladi. Quyidagi misolda birinchi baytning har bir so'zi ikkinchi baytda o'zgarishsiz holda teskari takrorlangan. Ham ohangdorlik, ham poetik jihatdan mukammal kompozitsiya yuzaga kelgan:

Balodur manga hajring, davodur manga vasling,
Itobing manga ofat, hadising manga darmon.

*Darmon manga hadising, ofat manga itobing,
Vasling manga davodur, hajring manga balodur.* (Bobur)

2.Zamon va makon ifodalovchi birliklar yordamida ham matnni shakllantirish va uning komponentlarini bog'lash mumkin. Badiiy asardagi voqea-hodisalar muayyan vaqt asosida ro'yobga chiqadi. Faqat badiiy asardagi vaqt tushunchasi real hayotdagi vaqt muntazamligidan farq qiladi. «Vaqt ma'noli leksemalar matn qismlarini distant (masofasiz, bilvosita) va kontakt (masofali, bevosita) bog'lash uchun xizmat qiladi. Ayrim temporal so'zlar leksik-grammatik bog'lovchi vazifasini bajarib, matndagi xronologik ketma-ketlik, izchillikni aks ettirib turadi».¹

Ertalab-chi, oyi, yomg'ir yog'di. Qattiq yomg'ir yog'di. Siz bahor yomg'irini yaxshi ko'radingiz... Keyin o'tob chiqib ketdi. Qarang, o'tob charaqlab yotibdi... (O'.Hoshimov). Ushbu matnning shakllanishida vaqt ma'noli birliklarning alohida xizmati bor. Birinchi gapda ertalab leksemasi yordamida sutkaning shu qismida sodir bo'lgan tabiat hodisasi haqidagi xabar ifodalanyapti. Keyingi gaplarda ifodalangan hodisalar ham ayni vaqt birligida ketma-ketlikda ro'yobga chiqqan. Ya'ni: *ertalab > yomg'ir yog'di > qattiq yog'di > o'tob chiqdi > charaqlab ketdi.*

Makonni bildiradigan leksemalar ham matnni shakllantiruvchi vosita bo'la oladi. Odatda yozuvchilar voqea sodir bo'layotgan makonni batafsil tasvirlashga harakat qiladilar. Makon ma'noli leksema keltirildimi, albatta uning tavsifi ham beriladi. Shu tarzda matn yuzaga keladi. Gaplar o'zaro kontakt va distant aloqaga kirishadi.

Bog' juda orasta, yo'laklarga oltinrang qumlar solingan, marmar ariqlardan tiniq suvlar jildirab oqadi. Chorchamanlarda mamlakatning eng noyob gullari muattar hid taratib ochilib turibdi (P.Qodirov).

3.Partseyatli tuzilmalar yordamida birikish. Og'zaki nutqda, matnda ba'zan muloqot talabiga ko'ra yaxlit bir jumlada

¹ Ҳақимова М. Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий birliklar ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари. Фарғона, НДА., 2004. 135-бет.

uzilish sodir bo'ladi. So'zlovchi tinglovchiga biror voqea-hodisa haqida xabar berayotganda mana shu xabar ichidagi eng muhim fikrni boshqalaridan ajratib, alohida ta'kidlab aytishga harakat qiladi. Ma'lumki, ta'kid og'zaki nutqda ohang, pauza, mantiqiy urg'u kabi vositalar yordamida amalga oshirilsa, matnda partseyatli tuzilmalar – matn komponentlarini ekspressiv-stilistik maqsadga ko'ra qayta tartiblash orqali namoyon bo'ladi. Masalan: 1. *Hurriyat va adolat uchun kurashish kerak.* Yoki: 2. *Kurashish kerak. Hurriyat uchun. Adolat uchun.* Birinchi gap odatdagi tartibda tuzilgan sodda gap hisoblanadi. Ikkinchi gap esa partseyatli tuzilma hisoblanadi. Uch komponentli bu qurilmada birinchi qism – asos, qolganlari esa partseyat bo'lak hisoblanadi. «Partseyatli tuzilmalardagi tartib mohiyat e'tibori bilan ta'sirchan so'z tartibi bo'lib, uslubiy jihatdan betaraf tuzilmali gap qismlarini kommunikativ maqsadga muvofiq tarzda guruhlash, sintaktik jihatdan qayta o'rinlashtirish sifatida ro'yobga chiqadi. Gap tuzilmasini bu xilda qayta qurish (uning qismlarini sintaktik jihatdan qayta tartiblash) ma'lum qismni mantiqiy jihatdan ajratishga asoslanadi va o'ziga xos ekspressiv ifoda shakli hamda funksional-semantik munosabatlar tarkib topadi»¹.

Jalil aka deraza tagida yotardi(1). To'shakda(2). Bolishi baland(3). Unga suyanib, boshini ko'tarsa, bog'ni ko'radi(4). O'zi obod qilgan bog'u(5). (Sh.Xolmirzayev).

Bu matn parchasi beshta gapdan tashkil topgan. 1-gap asos, 2-gap partseyat. Asosdagi o'rin holi konkretlashtirilmaganligi uchun partseyat bo'lak sifatida ajratilgan. 3-partseyat gap ham asosdagi o'rin holini ta'kidlashga xizmat qilgan. Shuningdek, 4-gap bilan 1-gap o'rtasidagi aloqani zichlashtirgan. Ya'ni, qahramon deraza tagida yotibdi. To'shakda yotibdi. Baland bolishli to'shakda yotibdi. Unga suyansa o'zi obod qilgan bog'ni ko'radi. 5-gap 4-gapning partseyati hisoblanadi. Ya'ni asos(4)dagi to'ldiruvchi(bog')ni aniqlashga xizmat qilgan.

4.Nominativ (atov) va infinitiv gaplar ham matnni shakllantiruvchi sintaktik birliklar hisoblanadi. Atov gaplar

¹ Тошадиев И. Ҳозирги ўзбек тили. Синтаксис. Синтактик ва синтагматик қайта бўлиниш. Парцелляция. — Тошкент, «Zar qalam», 2004, 88-бет.

biror narsa-buyumning mavjudligini tasdiqlaydi yoki ko'rsatadi. Atov gaplar matnda yolg'iz qo'llanmaydi, ulardan keyin atov gap mazmunini ochuvchi, tavsiflovchi boshqa gap yoki gaplar keltiriladi. Natijada matn hosil bo'ladi. Masalan: *Bugun bayram. Ko'chalar gavjum. Sho'x-sho'x kuylar yangraydi. Guras-guras odamlar o'tadi. O'yin-kulgi, shodon shovqin bahor osmonini titratadi* (O'.Hoshimov).

Infinitiv gaplar grammatik asosi harakat nomi bilan ifodalanadigan, yakka so'z yoki bir nasha so'zdan iborat bo'lgan gaplardir: *Kutish! Soniyalar daqiqalarga, daqiqalar soatlarga aylanadigan bekat.* «Bunday gaplar mazmunan ish-harakatni atab, shu ish munosabati bilan ajablanishni, shodlanishni va shunga o'xshash holatlarni, shunga bog'langan hayajonlarni bildiradi».¹

5. Murojaat birliklari va ularning matnni shakllantirish imkoniyatlari. Murojaat birliklari kundalik hayotimizda, nutq faoliyatida — nutq jarayonida keng qo'llaniladigan, o'zaro aloqa aralashuvga faol xizmat qiladigan, so'zlovchining tinglovchiga bo'lgan munosabatini ifodalaydigan, o'zida turli modal ma'nolarni tashiydigan o'tkir, ta'sirchan vositadir. Mumtoz badiiyat ilmidagi murojati birliklari *nido* va *iltifot* san'ati doirasida o'rganilgan. Murojaat birliklaridan nutqda tinglovchi e'tiborini tortish, xitob qilish, undash kabi maqsadlarda foydalaniladi. Bunday birliklarda so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi turli kommunikativ munosabatlar ifodalangan bo'ladi. Misollar: — *Malikam, — debdi jahl otiga minib. — Sizga ruxsat! Saltanat xazinasidan o'zingiz uchun eng qimmatli narsani oling-da yurtigingizga jo'nang!* (O'.Hoshimov) *Hoy, ovsar! Bosar-tusaringni bilmay qolding-ku!* (S.Ahmad). *Oyisha, Oyisha, Oyisha ona, Nechun ko'zlaringdan oqar marjon yosh.* (A.Oripov) Keltirilgan birinchi misoldagi «*malikam*» murojaat birligi muloqot maqsadi uchun «tramplin» vazifasini bajarmoqda. Ikkinchi gap tarkibidagi «*ovsar*» murojaat birligi kommunikativ o'rtasidagi shaxsiy munosabatni (kamsitish, haqorat) oshkora ifodalash orqali konnotativ

¹ Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек тили. — Тошкент, «Ўқитувчи», 1987, 137-бет.

vazifani bajargan. Uchinchi gapda so'zlovchining emotsional munosabati takror qo'llanuvchi «*Oyisha ona*» murojaat birligi orqali yana-da aniq ifodalangan. «Undalmaning bir murojaatning o'zida takror qo'llanishi ma'no kuchaytirish, ta'sirchanlikni oshirishga xizmat qiladi».¹ Murojaat birliklarining badiiy matndagi qo'llanilishini o'rganishda kim, kimga, nimaga, qanday holatda, qanday nutqiy vaziyatda murojaat qilinayotganligiga e'tiborni qaratish kerak bo'ladi. Nutq qaratilgan shaxs yoki obyekt (muxotab) ning nutq jarayonida mavjud-mavjud emasligi, murojaatning ifoda tarzi, murojaat qiluvchining muxotabga subyektiv munosabati kabi omillar tahlilga tortilishi lozim. Muxotab ba'zan o't-o'lan, hayvon yoki narsa-buyum bo'lishi ham mumkin. Masalan:

*Qizg'aldog'im, qirdan bo'lak koshonang yo'q,
Kokil yoysang, yerdan bo'lak toshoyng yo'q.* (M.Yusuf)

Yoki:

*Erka kiyik, maylimi bir erkalasam,
Majnun bo'lib, sahrolarga yetalasam,
Bu dunyoda birday g'arib men ham, sen ham,
Erka kiyik, maylimi bir erkalasam?..* (M.Yusuf)

Tahlilda bu kabi holatlarning sababi aniqlanishi talab qilinadi. Yozuvchi yoki shoirning murojaat qilishdan maqsadi va badiiy niyati nimadan iborat ekanligi, murojaat birliklaridagi denotativ va konnotativ ma'nolar haqida mulohaza yuritiladi. Zamonaviy adabiyotshunoslikda mazkur usul ritorik murojaat atamasi ostida o'rganiladi. Ritorik murojaatda ritorik so'roqda bo'lgani kabi javob talab qilinmaydi, balki, «obyektga e'tiborni kuchaytiradi va kitobxonda biror munosabatni uyg'otadi».² Asosan, «shoirning poetik nutqda o'zi xohlagan intonatsiyani — tantanavorlik, ko'tarinkilik, g'azabkorlik, kesatish kabilarni ifodalashda»³ keng foydalaniladi.

¹ Жураев Т. Ундалма услубий восита сифатида. — Самарқанд, Ўзбек тилшунослиги масалалари тўплами, 2001, 29-бет.

² Бобоев Т., Бобоева З. Бадий санъатлар. — Тошкент, ТДПУ, 2001, 92-бет.

³ Зуннунов А. ва б. Адабиёт назариясидан қўлланма. — Тошкент, «Ўқитувчи», 1978, 101-бет.

BADIIY MATN VA BADIIY NUTQ USLUBI

Reja:

1. Badiiy matnda emotsional bo'yoqdor so'zlarning ishlatilishi.
2. Badiiy nutq uslubi.

Tayanch tushunchalar:

Badiiy matn, badiiy nutq uslubi, muallif nutqi, qahramon nutqi, ichki nutq, tashqi nutq, parallel nutq, monologik nutq, dialogik nutq, monologik yozma nutq, polifonik nutq.

Badiiy matn badiiy asar mazmunini ifodalagan, funksional jihatdan tugallangan, tilning tasvir imkoniyatlari asosida shakllangan, o'zida turli uslub ko'rinishlarini muallif ixtiyoriga ko'ra erkin jamlay oladigan, kishilarga estetik zavq berish xususiyatiga ega bo'lgan g'oyat murakkab butunlik hisoblanadi. Badiiy matnda boshqa uslub matnlarida bo'lganidek qat'iy mantiq, soddalik, tushunarlik, normativlik kabi qonuniyatlarga to'la-to'kis amal qilinmaydi. Unda badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalaniladi. Ta'sirchanlik birinchi planga ko'tariladi. Ohangdor, jozibador so'zlar ko'p qo'llaniladi. Tasvirlanayotgan voqelikka mos musiqa, ichki bir garmoniya sezilib turadi. Insonni ruhan to'lqinlantirish, yig'latish, kuldirish, xayolot olamiga yetaklash, o'yga cho'mdirish, estetik tafakkurini shakllantirish, voqea-hodisalarga teran, boshqacha nazar bilan boqishga o'rgatish kabi ko'plab xususiyatlarni o'zida mujassam qilgan. Badiiy matn badiiy uslub talablari, qoliplari asosidashakllantiriladi, shuning uchun unda poetik, romantik, tantanavor ifoda shakllaridan keng foydalaniladi. So'zlarning tanlanishi, gap tuzilishi, leksik-semantik, ritmik-intonatsion birliklarning qo'llanishi ham mazkur uslub talablaridan kelib chiqadi. Badiiy matnning lisoniy xususiyatlaridan eng muhimi ham shundaki, unda emotsional bo'yoqdor so'zlarga, sheva so'zlariga, tarixiy va arxaik so'zlarga, jargon va argolarga, ko'chma ma'noli so'zlarga,

ma'nodosh, shakldosh, o'xshash talaffuzli va zid ma'noli so'zlarga, shuningdek ibora, maqol-matal va aforizm kabi birliklarga keng o'rin beriladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, har qanday matn o'ziga xos sistemadir. Buni o'zaro bir-birini taqozo qiladigan halqalar majmuiga o'xshatish mumkin: *so'z va iboralar > gaplar > abzas > bo'lim, qism, boblar*.

Matn tarkibidagi bu uzvlarning o'zaro munosabati gapdagi so'zlarning bir-biri bilan bo'lgan munosabatiga o'xshaydi. Lekin matnning tarkiblanishi gapdagi tarkiblanishdan tubdan farq qiladi. Gapning sintaktik qolipi turg'unlashgan, asrlar davomida shakllangan, hamma uchun qulay foydalaniladigan va deyarli o'zgarmas bo'ladi. So'zlovchi yoki muallif o'z niyatiga ko'ra mazkur qoliplardan ixtiyoriy ravishda foydalanaveradi. Matndagi holat bundan boshqacharoq. Matnda so'zlar orasidagi munosabatdan ko'ra gaplar o'rtasidagi aloqadorlik muhim hisoblanadi. Agar gaplararo ham mazmunan ham shaklan aloqadorlik mavjud bo'lmasa, matn butunligi haqida ham gapirish mumkin emas. Badiiy matndagi kompozitsion butunlik tushunchasi makon va zamon muvofiqligi, ifodavaqolip uyg'unligi, hamdamotivatsion yaxlitlik tushunchalari bilan uzviy bog'liq. Badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida bunday bog'liqliklarga alohida e'tibor qaratish lozim.

Badiiy nutq uslubi. Voqelikni badiiy idrok etish va uni ifodalashning asosiy vositasi badiiy nutq uslubi hisoblanadi. Badiiy nutq uslubi insonning fe'l-atvorini, uning ichki dunyosini, ruhiy holatlarini, tabiatdagi turli voqea-hodisalarni tugal, butun murakkabligi bilan ifodalash imkoniyatini o'zida mujassam qilganligi bilan ham diqqatga sazovordir. Badiiy nutq uslubining eng xarakterli xususiyati tasviriylik va emotsionallik hisoblanadi. Agar ilmiy uslub umumlashgan tushunchalarni qat'iy qolipgasolingan, maxsus terminlar va formulalar bilan anglatasa, badiiy uslub o'z zahirasidagi so'zlar yordamida inson qalbi va tabiatining eng nozik nuqtalarigacha tasvirlash imkoniyatiga ega. Badiiy nutq uslubida

muallif asarning estetik ta'sirini kuchaytirish maqsadida tilning tasviriy vositalaridan unumli va ijodiy foydalanadi, shuningdek, o'zi ham yangi so'z va ifoda shakllarini yaratadi. Shuning uchun ham mahoratli yozuvchilar uchun mavjud tildagi so'z zahirasi har doim cheklangan imkoniyat hisoblanadi. O'zlari yangidan-yangi individual so'z va iboralar ijod qilish payida bo'lishadi. Badiiy nutq uslubida til betakror qiyofa, fe'l-atvor, voqelikka mos manzara yaratishga, yuksak obrazlilikni namoyon qilishga xizmat qiladi. Boshqa uslub materiallari badiiy nutqda muallif maqsadiga binoan erkin holda ishlatilishi mumkin. Bu uslubda har bir yozuvchi voqelikni badiiy idrok etish ko'lami, ijodiy salohiyati, ifoda mahorati, matnni kompozitsion shakllantirish tarziga qarab bir-biridan farqlanadi. Shunga ko'ra, badiiy nutq uslubi boshqalariga qaraganda keng imkoniyatlarga ega, o'ta qamrovdor va tasviriy ifoda vositalariga boy nutq ko'rinishi hisoblanadi. Badiiy matn badiiy nutq uslubida yaratiladi.

«Badiiy nutq asar ichida muallif tomonidan qay tarzda hikoyalinishiga qarab yozuvchining fikrlash doirasi, yozish uslubi, falsafiy mushohadasi haqida tasavvur hosil qilamiz. Muallif bayon jilovini badiiy-estetik niyatiga ko'ra goh o'z qo'lida ushlab turadi, goh personajlar qo'lga tutqazadi, goh o'zga hikoyachiga topshiradi. Natijada kitobxonni zeriktirmaydigan, realizmning mundarijasini kengaytira oladigan ko'pqirrali tasvir-hikoya nutqi — polifonik nutq paydo bo'ladi».¹

Badiiy asar matnida muallif nutqi va qahramonlar nutqi farqlanadi. Qahramonlar nutqi ichki yoki tashqi, dialogik yoki monologik nutq ko'rinishlarida bo'ladi. Muallif nutqi badiiy asar tilining muhim qismi hisoblanadi. Unda qahramonlarga, voqelikka nisbatan yozuvchi munosabati ifodalangan bo'ladi. Muallif nutqi ikki xilda ifodalanadi:

1. Muallif-hikoyachi nutqi. Bunda asar voqealarini so'zlab beruvchi odam yozuvchining o'zi bo'ladi. Peyzaj tasviri va qahramonlar qiyofasi, fe'l-atvori, ularning ruhiy holati,

¹ Раҳимов З. «Кўҳна дунё» романи поэтикаси. —Фарғона, 2005, 7-бет.

ma'naviy takomili hamda ularning ongida ro'y bergan o'zgarishlar muallif-hikoyachi nutqida xolis bayon shaklida keltiriladi. Badiiy asar tilining qiziqarli, ta'sirchan bo'lishi til birliklarining to'g'ri tanlanishi, matn mazmuniga mos kelishi muallif-hikoyachi nutqiga bog'liq. Muallif-hikoyachi nutqida voqelikni tashqaridan kuzatish, tasvirlanayotgan voqea-hodisalarga o'z munosabatini oshkora yoki yashirin bildirish tarzi sezilib turadi. Agar muallif qahramonga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lsa, tasvirda unga nisbatan muallif-hikoyachi xayrixohligini sezib turamiz.

Saratoning ikkinchi kuni... Marg'ilonning shimolida bo'lg'an B... mahallasining kunchiqar tomonida janubga qarab burulg'on tor ko'chaning yuqorig'i burchagida otining tizginini ushlagani holda bir yigit kiyimiga o'lturgan chang-to'zonlarni qoqar edi. Yigitning uzoqqina yo'ldan kelganligi, uning kiprik va qoshlarig'a, ham endigina chiqa boshlag'an soqol-murtlariga o'lturg'an to'zonlardan bilgulik edi. Yigirma ikki yoshlar chamasida bo'lg'an bu yigit sariq tanlik, ukking ko'zidek chaqchayib, o'ynab va yonib turg'an qizil ko'zlik, yuziga parchinlangandek yuza (puchug) burunlik, manglayi qancha tashqarig'a o'sib chiqqan bo'lsa, yuzi o'shancha ichkariga ketkan, qisqasi vaqtsizroq yaratilib qolg'on bir mahluq edi. (A.Qodiriy)

2. Qahramon-hikoyachi nutqi. Ayrim asarlarda yozuvchi asar voqeasini atayin qahramonga hikoya qildiradi. Masalan, voqealar G'afur G'ulomning «Yodgor» qissasida Jo'ra tilidan, Asqad Muxtorning «Davr mening taqdirimda» romanida Ahmadjon tilidan, O'tkir Hoshimovning «Tushda kechgan umrlar» romanida Rustam tilidan hikoya qilinganligini kuzatishimiz mumkin. Bunday ifoda tarzi yozuvchining badiiy-estetik niyati bilan bog'liq ehtiyojdan kelib chiqib tanlanadi. «Chunki har bir inson dunyoni o'z ko'zi bilan ko'radi, fikrlaydi, tahlil qiladi, baholaydi. Yozuvchi uchun esa o'z qahramoni haqida uning qanday ekanligini aytishdan ko'ra, qandayligini ko'rsata olish, ko'rsatganda ham personajning xatti-harakati, o'z xayollari, dunyoqarashi, atrofdagilarga bo'lgan munosabatida namoyon qila olish, ya'ni uni to'laligicha

aks ettira olish katta yutuqdir. Shu bilan birga kitobxon uchun ham o'zining aylanib qolgan personajning ruhiy holatlarini, ichki kechinmalarini «eshitgandan» ko'ra «ko'rish» maroqliroq, tushunarliroq bo'ladi».¹

Qahramonlar nutqi. Badiiy asarda qahramon nutqi nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Yozuvchi qahramonlar nutqini individuallashtirish orqali ularning ma'naviy dunyosini, ichki kechinmalarini, hissiyotlarini, fikrlash tarzini, dunyoqarashi va atrofidagi voqea-hodisalarga munosabatini aks ettiradi. Qahramonlar nutqi orqali uning qanday muhitda yoki qayerda yashayotganligi, qaysi shevaga mansubligi, qaysi toifaga mansubligi, kim bilan nima haqida suhbatlashayotganligi, uning suhbatdoshlariga munosabati va boshqa ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Qahramonlar nutqi dialogik yoki monologik nutq ko'rinishlarida bo'ladi.

Dialogik nutq deb ikki yoki undan ortiq qahramonning o'zaro muloqotiga aytiladi. Dialogik nutqda qahramonlar tabiatini aniq ifodalash imkoniyati mavjud. Dialogik nutq tahlili alohida olingan gaplar tahlilidan emas, balki matn tahlilidan iborat bo'ladi. «Dialogik matn ikki shaxsning mavzuiy va mantiqiy bir butunlikni tashkil etadigan, biri ikkinchisini to'ldirib, aniqlab, izohlab keladigan gaplar yig'indisidan tashkil topgan bir butun nutqiy birlikdir».² Dialogik nutq ko'rinishida tinglovchiga axborotni tez, aniq, sodda va ta'sirchan yetkazish maqsad qilingan bo'ladi. Shuning uchun suhbat jarayonida elli psisdan, turli imo-ishoralardan keng foydalaniladi. Mutaxassislar fikricha, «aloqa-aralashuvda so'z, so'z birikmasi, gap, ayrim hollarda matnlar ham elli psisgauchrash yoki nolisoniy vositalar bilan almashtirilishi mumkin. Dialogik matnlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kommunikantlar aloqa-aralashuv jarayonida nolisoniy vositalardan lisoniy vositani izohlash, to'ldirish, ta'kidlash, aniqlik kiritish, kompensatsiya qilish (lisoniy birlik o'rnida qo'llash) maqsadlarida foydalanadilar».³

^{1,3} Раҳимов З. Ўша асар, 53-бет.

² Саидхонов М. Диалогик нутқнинг коммуникатив таҳлили. // ЎТА, 2004. №2, 71-бет.

Monologik nutq badiiy asar qahramonlarining o'z-o'ziga yoki o'zgalarga qaratilgan nutqidir. Ham she'riy ham nasriy asarlarda ishlatiladi. Badiiy asarlardagi maktublar, asosan, monologik yozma nutq ko'rinishida bo'ladi (eslang: Kumushning Otabekka yozgan maktubi, yoki Otabekning Kumushga yozgan maktubi). She'riy matnlarda lirik qahramon kechinmalarini tugal tasvirlash uchun monologik nutqdan foydalaniladi. Ichki monologik nutq – «Qahramonning o'z-o'zi bilan ichdan gapirishi, fikrlashi, fikr va tuyg'ularining ichki ifodasidir. Ichki monologda qahramon o'zining sirli, yashirin fikrlarigacha aytadi, shu boisdan ichki monolog orqali qahramon kitobxon oldida o'z-o'zini ochadi. Shuning uchun ham uning shaxsiyatida hech narsa sirli yoki tushunarsiz bo'lib qolmaydi. Ichki monolog so'zlashuv nutqidan o'zining ochiq va oshkoraligi bilan ajralib turadi».¹

Arosat yalangligida yigit yolg'iz o'zi. Yigit.

*Umrin o'tdi sarsonlikda, sargardonlikda,
Yaxshi-yomon zamonlarni ko'rib keldim men.
Ba'zan ma'no topa oldim chin insonlikda,
Ba'zan esa uni yerga urib keldim men.
Mana, o'sha tarozibon, u-ku farishta,
Insonlardan ko'ra yuksak turajak-ku u.
U zotga ham qiyin ekan bunaqa ishda,
Ko'zlarida allanechuk norizo tuyg'u.
Qiyin axir ularga ham, qalblari bordir,
Qiyin axir ularga ham-bordir ko'zlari.
Faqatgina farmon berar Ollohi Qodir,
Lekin qalbni anglamaydi qizlar singari.
Endi qayga borsam ekan bu dasht, sahroda,
Qayga borib padarimni kimdan so'rasam?
Bilolmasam, kim do'zaxda, kim arsh-a'loda... (A.Oripov)*

Dialogik nutq ham monologik nutq ham uch ko'rinishda bo'lishi mumkin: ichki nutq, tashqi nutq va parallel nutq. Cho'lponning «Kecha va kunduz» romanida Miryoqubning «men» bilan suhbatini dialogik nutq xarakterida lekin ifoda tarzi

¹ Шодиев Р. Руҳият рассоми. —Тошкент, «Фан», 1977, 6-бет.

ichki nutq shaklida berilgan. «Parallel nutq – qahramon ichki va tashqi nutqlarining bir vaqtning o'zida namoyon bo'lishidir. Bu nutq shakli ko'pincha qahramonlar o'rtasidagi dialog jarayonida kuzatiladi va ichki nutq bunday hollarda suhbatdoshga bo'lgan munosabatni bildiradi».¹

Fursatni to'g'ri keltirib turib:

— *Imperiya nima degani? — deb so'radim.*

— *Nega so'rab yotibsiz? — dedi.*

— *O'zingiz bilgan amaldor oshnam bir kun «Imperiya botib boradi» dedi, shunda juda xafa bo'lib gapirdi.*

— *Uning imperiya degani o'ris podshosining qo'l ostidagi yurtlar. Unda har qaysi millatdan bor, shu qatorida biz sho'rliklar ham bor. (...) Sog'in sigirni kim istamaydiq Oppoq, shirin suti bor...*

— *Nimaning suti bor? — deb so'radim men.*

Kuldi.

— *Siz-biz sog'in sigirmiz, bizning shirin sutimiz bor, ruslar va boshqa ajnabiylar «bizni» emib yotadilar. Bir biz emas. Farangiz, Hindiston, Sharqiy Turkiston, Tunis, Jazoir, Mag'ribiston, ya'ni Marokash (...)*

U gapiradi, gapiradi. Men hayron bo'laman. Muncha nomlarni qaydan biladi? Hammasi qandoq qilib esida turadi? Hammasini o'z ko'zi bilan ko'rganmi? Yo meni laqillatib, o'z ichidan chiqarib aytadirmi? (Cho'lpon). Sharofuddin Xodjayeov bilan Miryoqub o'rtasida bo'lib o'tayotgan ushbu suhbat jarayonida Miryoqubning ichki nutqi bilan tashqi nutqi parallel ravishda berib borilgan. Qahramon ichki dunyosida ro'y beradigan o'zgarishlarni aks ettirishda bu usuldan foydalaniladi.

Dramatik asarlar tarkibida izoh xarakteridagi o'ziga xos matn – remarkalar mavjud bo'lib, yozuvchi tomonidan kitobxonga, asarni sahnalashtiruvchi rejissorga yoki aktorlarga «yordam» ma'nosida kiritilgan bo'ladi. Remarkada yozuvchining qahramonlar qiyofasi, xatti-harakati, yoshi, voqea joyi hamda, nutq jarayoni haqidagi izohlar beriladi. Asosan dramatik asarlar tiliga xos:

¹ Раҳимов З. Ўша асар, 26-бет.

Chin sevish

Hind ixtilolchilari turmushidan oling'an

5 pardali ishqiy-hissiy fojiadir

Kimsalar:

Nuriddinxon — faylasuf tabiatli, 35 yashar o'qumish(li) bir yigit (Hindning o'rtaholli kishilaridandir).

Ahmadxon — 25 yashar o'qumish(li) bir yigit (Nuriddinning inisi).

Sarvarxon — o'qumish(li) bir yigit (Nuriddinning o'rtog'i).

Zulayho — 16 yashar, o'qumish(li) bir qiz. (...)

Voqea Hindistonning Dehli shahrida

Birinchi parda

Erta bilan Uchmox ko'runishli bir bog'cha. O'rtada bir uzun masoning tegrasinda o'rinduqlar qo'yulg'an. Og'och taginda qo'yilg'on bir o'rindiqda Zulayho qizil ipakli bir ko'ylak bilan o'tiribdir. Qo'linda kichkina bir bitik. (Fitrat)

O'tkir Hoshimov kichik hajmli «Bolalik — poshsholik» deb ataladigan qatralarida ham remarkadan foydalanganligini ko'rish mumkin: Yulduz. Uch yashar.

— *Nima yeysan, Yulduz nokmi, shokoladmi?*

— *Nokolad!*

* * *

Jahongir. Olti yashar.

— *Ayajon. Nega dadajonning sochlari yo'q?*

— *Dadajonning ko'p o'ylaydilar-da, o'g'lim. Dadajon aqllilar!*

— *Bo'lmasa, nega sizning sochingiz ko'p?*

— *O'chir ovozingni, zumrasha!*

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Matn deb nimaga aytiladi?
2. Matn hajm va mazmun belgisiga ko'ra qanday tiplarga bo'linadi?
3. Hajm belgisiga ko'ra matn tiplari haqida ma'lumot bering.
4. Abzasning tashkiliy qismlari va ko'rinishlari haqida ma'lumot bering.

5. Tema-rematik munosabat tushunchasini izohlang.
6. Ifodamaqsadigako'ramatnning qanday tiplari mavjud?
7. Hissiy ifoda mazmunli matn deb nimaga aytiladi?
8. Matn komponentlari o'rtasidagi sintaktik aloqa haqida ma'lumot bering.
9. Mazmuniy yaqinlik va mazmun izchilligi tushunchalarini izohlang.
10. Kontakt va distant aloqa deganda nimani tushunasiz?
11. Matn qismlari qanday vositalar yordamida bog'lanadi?
12. Murojaat birliklarining matnni shakllantirish imkoniyatlari haqida ma'lumot bering.
13. Badiiy matn deb nimaga aytiladi?
14. Matnning tarkiblanishi va gapning tarkiblanishi o'rtasidagi umumiylik va xususiylik haqida ma'lumot bering.
15. Badiiy nutq uslubi deganda nimani tushunasiz?
16. Badiiy nutqning qanday ko'rinishlari bor?
17. Muallif nutqi va qahramonlar nutqi qaysi xususiyatlariga ko'ra farqlanadi?
18. Dialogik va monologik nutq, ichki, tashqi va parallel nutq deganda nimani tushunasiz?
19. Remarka va ularning matnni shakllantirish imkoniyatlari haqida ma'lumot bering.

BADIY MATNNING FONETIK-FONOLOGIK XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Fonografik vositalar.
2. Unli va undoshlarni birdan ortiq yozish.
3. Alliteratsiya va assonans.

Tayanch tushunchalar

Fonografik vositalar, unli va undoshlarni birdan ortiq yozish, undoshlarni birdan ortiq yozish, alliteratsiya, assonans, geminatsiya.

Badiiy matnni tahlil qilish jarayonida fonetik birliklarning estetik xususiyatlariga ham alohida e'tiborni qaratish zarur. She'riy matnda nutq tovushlarining estetik imkoniyatlari tez va qulay idrok etiladi. Chunki she'rda o'ziga xos jozibador ohang bo'ladi. Bu ohangdorlikka tovushlarni uslubiy qo'llash natijasida erishiladi. She'riyatda asosan, alliteratsiya (undoshlar takrori), assonans (unli takrori), geminatsiya (undoshlarni qavatlash) kabi fonetik usullardan foydalaniladi. Nasrda unli va undoshlarni cho'zish, undoshlarni qavatlash, tovushlarni takrorlash, so'zlarning fonetik qobig'ini o'zgartirib yozish, tovush orttirish yoki tovush tushirish kabi fonetik usullar yordamida ekspressivlik ta'minlanadi. Tovushlarni uslubiy qo'llash bilan bog'liq qonuniyatlarni yozuvda «aynan» ifodalash imkoniyati cheklangan. Biroq, talaffuz va bayon muvofiqligiga fonografik vositalar yordamida erishish mumkin. Badiiy asarlarda ruhiy holatni yozuvda ifodalash o'ziga xos murakkablikni yuzaga chiqaradi. Qahramonlar ruhiyatidagi ichki hayajon, xursand bo'lish, xafa bo'lish, rozilik, taajjub, yalinish, hayratlanish, kinoya, piching, kesatq, olqish, so'roq, ta'kid, qoniqmaslik, norizoiik, tilak-istak, qo'llab-quvvatlash kabi holatlar ni aynan berishda yozuvchilar unli yoki undoshlarni birdan ortiq yozish usulidan foydalanadilar. Masalan:

1. Unli va undoshlarni birdan ortiq yozish. Bunda unli va undoshlarni cho'zib talaffuz qilinishi tushuniladi. Unli va undoshlarni cho'zib talaffuz qilish

orqali qahramonning voqelikka munosabati oydinlashtiriladi. Ilmiy adabiyotlarda mazkur usul orqali belgining me'yordan kuchsiz yoki ortiq ekanligini ifodalashda foydalanilishi ta'kidlanadi¹. Masalan, belgining kushsizligi: *Ortiq jizzaki ko'rinmaslik uchun bos-i-iq tovush bilan dedi...* (P.Qodirov). Belgining ortiqqligi: *Uzo-oq yo'l, ahyo-onda bir keladi, qator imoralar, o'yla-ab tursam, o'g'lim, dunyoni ishi qiziq.* (A.Muxtor) «*Sharq*» sahnasi bilan «*Turon*»ning to'rtta karnayi: *g'o-o-o-o-ot, g'o-o-otu-u-u g'o-o-o-ot! G'ot-g'ot-g'ot! Ha, tovushing o'chkur, ha, egasiz qolg'ur!!* (A.Qodiriy)

Shuningdek, badiiy matnda unilarni birdan ortiq yozish usulidan qahramonning biror nimadan hayratlanishi, taajjubga tushishi kabi holatlarini ifodalashda foydalaniladi. Masalan: — *Marhamat... O'-o', kaklikning sayrashini dedingizmi? — Uning manglayi tirishib va g'ijib davom etdi: — Biz ham sizga qo'shilib eshitar ekanmiz-da? — O'-o'o', okaxon, tuda-suda to'laysiz-da.* (Sh. Xolmirzayev) *-A-a-a, o'sha sizmidingiz, buni qarang-a, tanimapman. Uyimizga yana bir kelgan ekansiz. Yo'qligimni qarang-a.* (S.Ahmad) *Men o'zimning odmi plashimni ham devordan daromad qilib yasalgan shifonerga ildim. — O-o! — deb yana o'zi ichkariga yo'l tortdi Tavakkal. — Yaxshi-ii... A, Gulsara? Bir kishiga bo'ladi-da!* (Sh. Xolmirzayev)

Mazkur fonografik usuldan badiiy matnda chaqirish, xitob, da'vat, tinglovchi e'tiborini jalb qilish kabi maqsadlarda ham foydalanilishini kuzatish mumkin. Masalan, chaqirish: *-O'zimam bilibedim-ov, — dedi-da, yog'och engarakdan (qo'lbola darvoza) keyin eniladigan jarlikning u betidagi xo'jalik idorasiga qarab shovqin soldi: — Ho'-o', Boltabo-oy!* (Sh.Xolmirzayev). *Hasan uni tanidi. — Ho'y, Bolta! To'hta deyaqman! — deb baqirdi.— Bolta-a! — alam bilan chaqirdi keyin.* (Sh. Xolmirzayev)

2.Undoshlarni birdan ortiq yozish. Aslida orfoepik me'yor bo'yicha bir undosh talaffuz qilinishi kerak bo'lgan so'zlar

¹ Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. — Тошкент, «Фан», 1983.

muayyan vaziyatlarda ekspressiya va estetik maqsad talabi bilan atayin qavatlab talaffuz qilinadi. So'zlovchining ichki ruhiyati (siqilish, xursandlik, karaxtlik, ikkilanish, achchig'lanish, biror voqea-hodisadan qattiq ta'sirlanish kabilar) va maqsadini kitobxonga «aynan» yetkazish uchun yozuvchilar badiiy matnda bu holatni undoshlarni birdan ortiq yozish orqali ifodalashga harakat qiladilar. Bunda belgining me'yordan ortiqqligi, harakatning davomiyligi yoki oniyliigi (bir onda ro'y berganligi), takroriyliigi, tovush kuchining balandligi yoki pastligi kabi ma'nolar ifodalangan bo'ladi. Masalan, belgining ortiqqligi: *Siz aslida uchchiga chiqqan muttaha ekansiz!* (gazetadan). Harakatning davomiyligi: — *Mening xotinim bo'lib, aroq ochishni bilmaysanmi? — dedi mingboshi, xoxolab kuldi. — O'rgan! Mana qarab tur! — Shishaning tagiga yo'g'on shapalog'i bilan ikki marta urdi, po'kak chachrab chiqib shiftga tegdi, so'ngra u yerdan sachrab tovchadagi katta jomga kelib tushdi, «jar-r-rang!»... etdi jom. — Ha-ha-ha!.. — dedi mingboshi. Jomlaringni jaranglatdim, sintaloq!* (Cho'lpon). *O'h-ho', bunaqa sigir bozorda falon pul bo'lsa kerak.* (S.Ahmad). Yarim soatlik qonli «g'ov-v-v-v, g'u-v-v-v, ov-v-v-v-v, ov-v-v-v»dan so'ng Mallaxonning davangisi mag'lub bo'lib, faje bir suratda yaralandi. (A.Qodiriy). Harakatning oniyliigi: *Salimani ko'rishi bilan Ziynat xola zippilab ko'zdan g'oyib bo'ldi. Ovoz kuchining balandligi: «Bummm» degan tovush eshitildi-yu, ko'kni shang to'zon qopladi. Ovoz kuchining pastligi: Ammo shunchalik davr-u davronlar o'tquzilg'an va o'tquzilmoqda bo'lg'an bo'lsa ham bunchalik oshub — ...tis-s-s! Yopig'liq qozon-yopig'liq... tuya ko'rdingmi — yo'q... (A.Qodiriy) Mashina bir-ikki pig'-g'-g' degan ovoz chiqardi-da butunlay o'chib qoldi.*

Qahramon ruhiyatidagi oniy, keskin o'zgarishlar ham undoshlarni birdan ortiq yozish orqali beriladi: *N-nima qilishim kerak bo'lmasa? Bo'ldi, muddaongga yetding... En-nasini... bu dunyoni!* (Sh. Xolmirzayev)

Rus va Yevropa filologik an'anasida bu hodisa **geminatsiya** nomi bilan yuritiladi. «Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati»da mazkur hodisa «qo'sh undoshlik — ikki aynan bir

xil undoshli holatning yuzaga kelishi» sifatida izohlanadi¹. «O'zbek tili tarixiy fonetikasi» o'quv qo'llanmasida esa bu hodisa «Qo'shoqlanish» yoki «ikkilangan undosh» deb yuritiladi: «qo'shoqlanish — undoshlarning cho'zilishi, ikkilanishi hodisasini fonetik o'zgarishlar sirasida ko'rib chiqish o'ta shartlidir. Lekin bu hodisa faqat ikki unli orasidagi yakka undoshda sodir bo'la olishi bilan fonetik o'zgarishlarga o'xshaydi. Qo'shoqlanish, asosan, ikki unli orasida kelgan k, q, t, l tovushlarida va faqat 2, 7, 8, 9, 30, 50 sanoq sonlarini nomlashda sodir bo'ladi. Bu sonorlarni bir undosh bilan ham, ikkilangan undosh bilan ham talaffuz etish mumkin bo'lgan. Sanoq sonlar nomidagi bu xil qo'shoqlanish sabablari haligacha ochilmagan. Lekin katta, latta, yakka, yalla, chakki, ukki kabi so'zlardagi ikkinchi t, l, k lar tarixan morfologik ko'rsatkich bo'lib, ulardagi qo'shoqlanish singish (adaptatsiya) natijasidir degan fikr mavjud.»² Adham Abdullayev esa «undoshlarni qavatlash» atamasini ishlatgan.³ Undoshlarni qavatlab qo'llash orqali badiiy asarda qahramon ruhiyatidagi xursandlik va xafalik holatlari tugal tasvirlashga erishiladi. Masalan, *Ayyorlikda uchchiga chiqqanman deb maqtansam yolg'on emas* (Oybek). *Uni ayblashga sizning ma'naviy Haqqingiz yo'q, uka! — dedi g'azab bilan* (gazetadan). Keltirilgan misollardagi undoshlarning qavatlanishi qahramonlar tabiatidagi subyektiv holatni ifodalashga xizmat qilgan. Ya'ni, birinchi gapdagi qahramonning o'z «ishi-hunaridan» mamnunligi, «anoyi» emasligini ta'kidlash istagi qavatlangan «sh» undoshi orqali yana-da aniq ifodalangan. Ikkinchi gapdagi qahramonning qahr-g'azabi esa «q» geminatasi bilan ko'rsatib berilgan. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, undoshlarning qavatlanishi alohida uslubiy vositadir. Duch kelgan tovushni qavatlab qo'llab bo'lmaganidek, so'zda turli sabablar bilan yorma-yon kelgan barcha undoshlar ham

¹ Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. — Тошкент, «ЎзМЭ», 2002, 143-бет.

² Неъматов Х. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. — Тошкент, «Ўқитувчи», 1992, 86-бет.

³ Абдуллаев А. Уша асар, 18-бет.

lingvopoetik jihatdan ahamiyatga ega bo'lavermaydi. Masalan: — *Ukagingam, bu kennoyingizga* (kelin oyingizga — ellipsis) *zagsda patta* (so'z imlosida mavjud) *kesilmagan. Birinchisidan to'qqizta* (so'z imlosida mavjud) *bola bor. Bechora giroy bo'laman deb rosa tug'di. To'qqizinchisini tug'di-yu o'zimizning tilda aytganda brakka* (brak+ga) *chiqib qoldi.* (S.Ahmad)

3. Noto'g'ri talaffuzni ifodalash. Og'zaki nutqda turli sabablarga ko'ra ayrim so'zlar, asosan, o'zlashma so'zlarni buzib talaffuz qilish holati mavjud. Bunday xato o'zlashgan so'z imlosini to'g'ri bilmaslik, boshqa millatga mansublik, paronimlarni farqlamaslik, ayrim so'zlar imlosini tasavvur qilmaslik kabilar natijasida yuzaga kelishi mumkin. Badiiy asarda bu usuldan qahramon nutqini individuallashtirish hamda ifodani og'zaki — jonli nutqqa yaqinlashtirish maqsadida foydalaniladi. Ayrim o'rinlarda kulgi qo'zg'atish maqsadida ham so'zlar atayin buzib talaffuz qilinadi va o'sha tarzda yoziladi. Masalan:

— *Kotibadan, kirsam mumkinmi, deb so'rash kerak.*

— *Jinni bo'ldingmi, Ne'mat?*

— *Men sizga Ne'mat emasman, o'rtoq Babbayev bo'laman, o'rtoq Xajjayip.* (S.Ahmad) — *Xo'p, bo'pti. Uning oti Zulfiqor, fomilasi... — aytaveraymi, deb unga qaradi.* (S.Ahmad). *Bo'rixon begona uyga kirib qolgan odamdek qovushmay turardi. U ukalariga, singillariga nima deyishni bilmasdi. To'g'ri, nima deyishni bilardi. Ammo, til bilmasa nima qilsin? O'ylab-o'ylab, «Salyam!» dedi. Jigarlari kulishni ham, yig'lashni ham bilmay hayron turib qolishdi.* (S.Ahmad) — *Rahmatli padaringiz podachilikdan boshqa narsani bilmas edi. Esimda «Oshalol!» deb kelganlari...*

— *«Oshalol» emas, «oshi halol!» deb tuzatdi musiqa muallimi.* (Sh. Xolmirzayev)

Alliteratsiya. Badiiy nutqning ohangdorligini va ta'sirchanligini ta'minlashda alliteratsiyaning o'rni beqiyosdir. She'riy nutqda misralar, undagi so'zlar hamda bo'g'inlar boshida yoki oxirida bir xil undosh tovushlarning takror qo'llanishiga alliteratsiya deyiladi. Tovushlar zamiridagi musiqiylikka asoslangan bu usul qadimdan Sharq she'riyatida keng qo'llanilib kelingan. Ko'hna badiiyatshunoslik («ilmi

bade'»)da alliteratsiya «tavzi' san'ati» deb yuritilgan. Alliteratsiya deganda zabardast shoir Erkin Vohidovning mashhur «q» alliteratsiyali she'ri ko'z oldimizga keladi:

*Qaro qoshing, qalam qoshing,
Qiyiq qayrilma qoshing qiz,
Qilur qatlimga qasd qayrab —
Qilich qotil qaroshing, qiz.
Qafasda qalb qushin qiynab,
Qanot qoqmoqqa qo'ymaysan.
Qarab qo'ygil qiyo,
Qalbimni qizdiring quyoshing qiz.*

Bunday usulni shoir Elbek ijodida ham kuzatish mumkin:

*Ko'klamda ko'karsa ko'k ko'katlar,
Ko'klarga ko'milsa katta-kattalar,
Ko'm-ko'k ko'karib ko'rinsa ko'llar,
Ko'ngilni ko'tarsa ko'rkli gullar.*

Alliteratsiya nasriy asarda ham kuzatiladi. Quyidagi misollarda **b, g', q, sh, t, k** undoshlarining takrorlanishi natijasida hosil qilingan alliteratsiyani kuzatish mumkin: *Butun bet-boshim bij-bij bo'ldi. Butun bet-boshim g'uj-g'uj ajin bo'ldi. Bet-boshim bet-bosh bo'lmadi — darz-darz yer bo'ldi. Bet-boshim bet-bosh bo'lmadi — qaqroq-qaqroq yer bo'ldi. Bet-boshim bet-bosh bo'lmadi — sho'r-sho'r yer bo'ldi!* (T.Murod) Bolalar folkloridagi tez aytishlar ham alliteratsiyaga asoslangan: *Bir tup tut, tutning tagida bir tup turp. Tut turpni turtib turibdimi, turp tutni turtib turibdimi? Oq choynakka oq qopqoq, Ko'k choynakka ko'k qopqoq.*

Alliteratsiyadan xalq maqollarida intonatsion butunlikni ta'minlash maqsadida ham keng foydalanilganligini kuzatishimiz mumkin:

Suymaganga suykanma, suyganingdan ayrilma.

* * *

*Tulkining tushiga tovuq kirar,
Tovuqning tushiga tariq kirar.*

* * *

Tek turganga shayton tayoq tutqazar.

Assonans. Badiiy nutqqa intonatsion butunlik, ohangdorlik va emotsional — ekspressivlik bag'ishlash maqsadida qo'llaniladigan fonetik usullardan biri assonansdir. Adabiyotlarda assonans aynan yoki yaqin unilarning takrorlanib kelishidan hosil bo'ladigan ohangdoshlik ekanligi bayon qilingan. Unilarning takrorlanishi maqollarda ko'p kuzatiladi:

*Ovni otsang, bilib ot,
Dol nishonga qo'yib ot.*

* * *

Non qon bo'lsa, qon — jon.

* * *

O'zing o'yda bo'lsang ham, o'ying uyingda bo'lsin.

Assonans qofiyadosh so'zlar tarkibida kelib, she'riy nutqqa ko'tarinki ruh va o'ziga xos musiqiylik baxsh etadi:

*Ruhimda yo'qoldi qarorim,
Tanimda qolmadi madorim.
Bizlarni bir yo'qlab kelibsan,
Vafo qilarmisan, bahorim?! (A.Oripov)*

Alliteratsiya va assonans saj'li nasrda alohida ahamiyat kasb etadi. Saj' istilohi ilmiy adabiyotlarda nasrda ikki yoki undan ortiq so'zning qofiyada yoxud vaznda (ba'zan har ikkisida ham) kelishiga nisbatan ishlatilishi ta'kidlanadi.¹ Misol: *Alqissa, Qoraxon podsho o'g'lining dardini ishqdan bilib, ko'ngli buzilib, yurak-bag'ri ezilib, qaddi bukilib, ko'zidan yoshi to'kilib, o'g'liga qarab, bir so'z aytib turibdi.*

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Badiiy matnda fonetik birliklarning estetik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.
2. Badiiy matnda fonografik vositalarning qo'llanish sababini tushuntiring.
3. Alliteratsiya deb nimaga aytiladi?
4. Assonans deb nimaga aytiladi?
5. Geminatsiya deb nimaga aytiladi?

¹ Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. — Тошкент, «Фан», 1978, 15-бет.

BADIIY MATNNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Ma'nodosh so'zlar.
2. Shakldosh so'zlar.
3. Paronimlar.
4. Zid ma'noli so'zlar.
5. Ko'p ma'noli so'zlar.
6. Eskirgan so'zlar.
7. Yangi so'zlar.
8. Sheva so'zlari.
9. Chet va haqorat so'zlari.
10. Barqaror birikmalar.
11. Agnonimlar.

Tayanch tushunchalar

Ma'nodoshlik, shakldoshlik, ko'p ma'nolilik, zid ma'nolilik, antiteza, paronim, paronomaziya, neologizm, istorizm, arxaizm, dialektizm, vulgarizm, varvarizm, paremlar, agnonimlar, agnomaziya.

Badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida yozuvchining tildan foydalanish mahoratini namoyon etadigan, emosional-ekspressiv ifoda semalari qabariq holda reallashgan leksik birliklarni aniqlash va ular adibning badiiy-estetik maqsadiga qay darajada xizmat qilgani haqida mulohaza yuritish talab qilinadi. Buning uchun badiiy asar tilidagi ma'nodosh, shakldosh, zid ma'noli, ko'p ma'noli, tarixiy va arxaik so'zlar, yangi yasalmalar, shevaga oid so'zlar, chet va vulgar so'zlar ajratib olinadi va asarga nima maqsad bilan olib kiritilganligi izohlanadi.

Ma'nodosh so'zlar

Ma'nodosh so'zlar tilning lug'aviy jihatdan boylik darajasini ko'rsatib beruvchi o'ziga xos vositadir. Tilda ma'nodosh so'zlarning ko'p bo'lishi tilning estetik vazifasini yana-da to'liq

bajara olishini osonlashtiradi. Bu juda qadim zamonlardan beri anglangan, idrok etilgan va o'rganilgan hodisadir. O'zbek tili ma'nodosh so'zlarga juda boy. Yozuvchilar tilimizdagi ma'nodosh so'zlar ichidan tasvir maqsadiga eng munosibini topib ular orqali qahramonlar ruhiyati hamda tasvir obyektining eng kichik qirralarigacha ifodalashga harakat qiladilar. Badiiy matndagi ma'nodosh so'zlar tahlilida, asosan, ikki jihatga e'tiborni qaratish zarur. Ulardan biri muallifning ikki yoki undan ortiq ma'nodosh so'zdan ifodalanayotgan mazmun uchun eng maqbul birini tanlashi bo'lsa, ikkinchisi ayni bir matn tarkibida ikki yoki undan ortiq ma'nodosh birliklarni badiiy tasvir maqsadiga uyg'un holda qo'llashi masalasidir.

Tilshunoslikda ma'nodoshlikning, asosan, uch turi farqlanadi, ya'ni: 1) leksik ma'nodoshlik; 2) frazeologik ma'nodoshlik; 3) leksik-frazeologik ma'nodoshlik¹. Leksik ma'nodoshlikdan bir necha maqsadlarda foydalaniladi. Til birliklarining takrori natijasida yuzaga keladigan ifoda kambag'alligi va rangsizligidan qochish uchun: *Ikkala o'rtoqning sharaq-sharaq gaplashgan, bir-birlariga sevinch bildirishgan quvnoq va baland ovozlari boshqa hamma unlarni bosib ketdi.* (Cho'lpon) Tasvir obyektiga e'tiborni jalb qilish uchun: *Xolbuki, musulmonlik kiyimda emas, qalbda, dilda.* (Cho'lpon) Ijobiy belgining darajama-daraja ortib borishini aniq ifodalash uchun: *Zebixon bilan kelgan boshqa qizlar ham bir-biridan yaxshi, bir-biridan soz, bir-biridan ochiq, bir-biridan quvnoq...* (Cho'lpon) Salbiy belgining kuchayib borishini ifodalash uchun: *Xo'sh, mingboshining o'zi odamlar aytganiday juda xunuk va badbashara odammi?* (Cho'lpon)

Kontekstual ma'nodoshlik. Katta mahoratli yozuvchilarning badiiy til borasidagi ustunliklaridan biri shundaki, ular faqat tilda mavjud bo'lgan, tayyor ma'nodosh so'zlardangina foydalanib qolmasdan, badiiy tasvir ehtiyojiga ko'ra ma'nodosh bo'lmagan so'zlarni ham shunday qo'llaydilarki, bu so'zlar ham matnda xuddi ma'nodosh so'zlar kabi idrok

¹ Asqarova M., Qosimova M., Jamolxonov X. *Ўзбек тили*. —Тошкент, «Ўқитувчи», 1989, 29-бет.

etiladi. Masalan: *Kechagina qarg'ab, so'kib, «o'ldirsam!» deb yurgan kundoshini o'pib, quchoqlab, silab-siypab bir nafasda ikkalasi «qalin do'st» bo'lgan emishlar.* (Cho'lpon)

Frazeologik ma'nodoshlik. Voqelikni obrazli tasvirlashda, uni kitobxon ko'zi o'ngida aniq va to'la gavdalanirishda frazeologik iboralarning ma'nodoshligidan keng foydalaniladi. *Toqati toq bo'lmoq – sabr kosasi to'lmoq, burni ko'tarilmoq – dimog'i shishmoq, yaxshi ko'rmoq – ko'ngil bermoq, ikki oyog'ini bir etikka tiqmoq – oyoq tirab olmoq, og'ziga tolqon solmoq – mum tishlamoq* kabilar frazeologik ma'nodoshlikka misol bo'ladi. Jumla tarkibida kelgan ma'nodosh iboralar qahramon bilan aloqador biror bir sifatni, xususiyatni detallashtirib, ikir-chikirigacha ko'rsatib tasvirlashga xizmat qiladi. Masalan: *U yenggan, yutgan, oshig'i olchi kelgan, deganini bo'ldirgan kundosh emasmi?*

Leksik-frazeologik ma'nodoshlik. «Lug'aviy birlik sifatida frazeologizmlar so'zlar bilan ham sinonimik munosabatda bo'la oladi.»¹ Masalan: *Xursand – og'zi qulog'ida, g'azablanmoq – jahli chiqmoq, beg'am – dunyoni suv bossa to'pig'iga chiqmaydi* kabilar leksik-frazeologik ma'nodoshlik hisoblanadi. Badiiy matnda ma'nodoshlikning bunday turidan holatni bo'rttirib, atroflicha tasvirlashda foydalaniladi: Qurvon bibi so'zga qancha epchil bo'lsa, Razzoq so'fi shu qadar kamgap, indamas, damini ichiga solgan, ziqna odam edi.

Shakldosh so'zlar

Tilimizda tovush (yozuvda grafik) tomoni bir xil bo'lib, turlicha ma'nolarni ifodalovchi so'zlar mavjud. Bunday so'zlar omonimlar deb ataladi. Tilshunoslikda omonimiyaning uch ko'rinishi mavjudligi ta'kidlanadi: Omoleksema, omograf va omofonlar. «Omoleksemalarni belgilashda talaffuz jihatidan bo'ladigan bir xillik ham, harfiy (grafik) ifoda jihatidan bo'ladigan bir xillik ham hisobga olinadi.»² Masalan, *qovoq-I* (inson a'zosi) – *qovoq-II* (o'simlik nomi). Omograflar esa,

¹ Шоабдурахмонов Ш. ва б. Ҳозирги ўзбек тили. I-қисм. —Тошкент. «Ўқитувчи», 1980, 144-бет.

² Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. —Тошкент, «Университет», 2006, 45-бет.

harfiy jihatdan bir xil bo'lib talaffuzi har xil bo'ladi: *tom-I* (uyning tomi) – *tom-II* (jild), *atlas-I* (ipakdan tayyorlangan mato turi) – *atlas-II* (xarita). Omofonlar deb talaffuz jihatidan teng kelish hodisasiga aytiladi: *yot(<yod) – yot, sutxo'r(<sudxo'r) – sutxo'r* kabi. Shakldoshlik iboralarda ham kuzatiladi: *boshiga ko'tarmoq-I* (*e'zozlamoq*) – *boshiga ko'tarmoq-II* (*to'olon qilmoq*), *qo'l ko'tarmoq-I* (*ovoz bermoq, ma'qullamoq*) – *qo'l ko'tarmoq-II* (*urmoq*). Shakldosh so'zlar asosida yuzaga keladigan ohangdoshlikdan badiiy asarda alohida uslubiy vosita sifatida foydalaniladi. Xalq og'zaki ijodida askiya va payrov orqali kulgi chiqarish maqsadida, she'riyatda esa tuyuq yoki so'z o'yini hosil qilishda ishlatiladi. Masalan:

Qo'qonda Urfiy degan, Xo'jandda Kamol Xo'jandiy degan shoirilar bir-birlari bilan do'st ekan. Kamol Xo'jandiy Urfiyning mehmoniga chaqiribdi. Supada suhbat qilib o'tirganlarida Kamol Xo'jandiyning kichkina kuchugi dasturxon yoniga kelib, hatto dasturxoniga tegib ketsa ham, u indamas ekan. Urfiyning juda g'ashi kelib, achchig'i chiqipti va oxiri so'rapti: — Bu maxsumchaga nima nom qo'yanlar?

Kamol Xo'jandiy: Urfiy nomlardan birini qo'yanmiz-da.

*Urfiy: Kamoliga yetsin!*¹

Paronim so'zlar

Paronimlar deb fonetik tarkibi boshqa-boshqa, talaffuzdagi o'xshash, yaqin bo'lib qolgan so'zlarga aytiladi. *Abzal* (asli afzor-asbob, egar-jabduq) – *afzal* (fazl so'zining ortirma darajasi), *xalos* (ozod bo'lish) – *xolos* (faqat), *xush* (yaxshi, yoqimli) – *hush* (insonning sezish, idrok etish qobiliyati). «Paronimlarga asoslangan uslubiy figura paronomaziya deb yuritiladi. Badiiy adabiyotda paronomaziya ifodalilik, ohangdorlikka erishish, komik effekt yaratish, so'z o'yini hosil qilish kabi maqsadlarda foydalaniladi.»² Badiiy adabiyotda o'xshash so'z (paronim)lar qahramonlar nutqini individuallashtirish, ularning ma'naviy hamda lisoniy saviyasini

¹ Аския. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. —Тошкент, 1970, 110-бет.

² Ҳожиев А. Ўша асар, 80-бет.

ko'rsatish uchun ham ishlatiladi. Quyidagi parchada paronimlardan komik effekt yaratish maqsadida foydalanilgan. Qahramon kompot (mevalardan tayyorlanadigan sharbat) va kompost (chiqindilardan achitib tayyorlanadigan organik o'g'it) paronim so'zlarining ma'nosini bilmaganligi uchun kulgili vaziyatga tushadi: *Aylanib yurib to'rtinchi brigada dalasida janjal ustidan chiqib qolibman. Bo'lim boshlig'i O'rmon aka bilan brigadir Rahimjon aka nima to'g'risidadir qo'llarini paxsa qilishib bahslashmoqda edi. Meni ko'rishi bilan bo'lim boshlig'i:*

— O'rtoq agronom sizdan bir iltimosim bor, — deb qoldi.

— Agar malol kelmasa, mana bu Rahimjonga, uning a'zolariga **kompost** to'g'risida gapirib bersangiz. Bular haligacha hesh narsa tushunmas ekan.

— Marhamat, — dedim-da, u yoq-bu yoqqa qarab olgach, leksiya o'qishga tushib ketdim:

— O'rtoqlar, **kompot** juda foydali ichimlik, uni asosan mevadan tayyorlashadi. Mevalarning xili qanchalik ko'p bo'lsa, u shuncha shirin bo'ladi. Bizning Farg'ona tomonlarda kompotni o'rik, shaftoliqoqi va olchaning qurug'idan tayyorlashadi. Xullas, kompot ichmabsiz, dunyoga kelmabsiz... Gapimni tugatmasimdan o'tirgan odamlar sharaqlab kulib yuborishdi. (X.To'xtaboyev)

Said Ahmad o'zining «Sinovchi uchuvchi» deb nomlangan hajviyasida ham o'xshash talaffuzli so'zlar vositasida paronamaziyani yuzaga keltirgan: *Har bir korxonaning mahsuloti sifatini aniqlaydigan o'z sinovchilari bo'ladi. Masalan: yangi samolyotni birinchi uchirib beradigan uchuvchini sinovchi-uchuvchi deydilar... Mana, qarshimizda turgan barvasta qomatli, qarashi burgut nigohini eslatadigan, butun vujudidan kuch-g'ayrat, sadoqat, vafu sezilib turgan kishi mana shu zavodning sinovchi-ichuvchisidir...*

Birinchi parchadagi paronamaziyada ikkita o'xshash so'zning qahramon tarafidan farqlanmasligi, ya'ni ikkita alohida so'z ma'nolarining qorishtirilishi natijasida kulgili holat yuzaga kelgan. Ikkinchi parchadagi paronamaziyada esa qahramon kulgili vaziyatni yuzaga keltirish uchun atayin o'xshash talaffuzli yangi konstruksiyani hosil qiladi.

Zid ma'noli so'zlar

Tilda zid ma'noli so'zlarning mavjudligi badiiy nutqning ifodaliligi, ekspressivligi, ta'sirchanligini ta'minlashda qulay vositalardan biridir. Sharq adabiyotida juda qadim zamonlardan buyon tildagi bu ifoda imkoniyatidan keng foydalanib kelingan. «Shoir uchun juda zarur bo'lgan san'atlardan biri tazoddir. Bu san'at yana *mutobaqa, tiboq, tatbiq, muttazod, ittizod* va *takofu* deb ham ataladi. Bu san'atda, badi'shunoslarning aytishicha, zid ma'noli so'zlardan foydalaniladi.»¹ Yevropa filologik an'anasida bu san'at «*antiteza*» deb yuritiladi. Badiiy asar tiliga bag'ishlangan ishlarda *zidlantirish, qarshilantirish* atamalaridan foydalaniladi. Zid ma'noli so'zlarni yonma-yon qo'llash orqali tushunchalar, belgilar, holatlar, obrazlar zidlantiriladi. Odatda, lisoniy va kontekstual yoki nutqiy zid ma'noli so'zlar farqlanadi. Masalan: *Eski qishloqqa yangi odat.* (maqol) *Hali ancha balandda bo'lsa ham uning kamolidan zavoli yaqinroq ekani ko'rinib turardi. Shuncha yer qo'ldan chiqqan bo'lsa, uning baravariga qancha davlat qo'lga kirgandir, muni xudo biladi-yu xudoning sevimli bandasi qorako'z Miryoqub biladi!..* (Cho'lpon) Ba'zan mahoratli yozuvchilar qahramonlar ruhiyatidagi kontrastlikni bo'rttirib tasvirlash maqsadida muayyan bir kontekstual sinonimik qatordagi bir necha so'zni boshqa bir kontekstual sinonimik qatordagi bir necha so'zga birdaniga zidlantiradilar. Masalan: *U vaqtda o'zi — kuldi, ochildi, quvondi, gerdayib, osmondan qarab qadam bosdi... Xadichaxon esa ezildi, kuydi, o'rtandi, xo'rlanib — xo'rlanib, achchiq — achchiq yig'ladi.* (Cho'lpon)

Kontekstual antonimlardan badiiy asarda tasvirning ta'sirchanligini oshirish maqsadida ishlatiladi. Masalan: «*Zelixon Elchindan qasos haqidagi gaplarni birinchi marta eshitganda sergaklandi. U mushtdek yurakni qoyadek dard bosib turibdi, deb yursa, bu vujudda vulqon kuch to'playotgan ekan...*» (T.Malik)

Bu nutqiy parchada mushtdek va qoyadek so'zlari «kichik» va «katta» ma'nolari bilan antonimik munosabatga kirishgan.

¹ Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. — Тошкент, Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976, 64-бет.

Zid ma'nolilikni barqaror birikmalarda ham ko'plab kuza-tishimiz mumkin. Iboralarda: *ko'kka ko'tarmoq* — *yerga ur-moq*, *yuzi yorug'* — *yuzi shuvut*, *ko'ngli oq* — *ichi qora*, *ko'ziga issiq ko'rinmoq* — *ko'ziga sovuq ko'rinmoq* kabi. Yoki so'z va ibora o'rtasidagi — leksik-frazeologik zid ma'nolilik: *xasis* — *qo'li ochiq*, *xafa* — *og'zi qulog'ida* kabi. Maqol va matallarda: *Kattaga hurmatda bo'l*, *kichikka izzatda*. *Yaxshidan ot qoladi yomondan dod*. *Osmon yiroq* — *yer qattiq*. Hikmatli so'zlarda: *Bilmaganni so'rab o'rgangan* — *olim*, *orlanib so'ramagan* — *o'ziga zolim*. (A.Navoiy)

Ko'p ma'noli so'zlar

Yozuvchining tildan foydalanish mahoratini belgilashda badiiy nutq ifodaliligini qay darajada ta'minlay olganligiga e'tibor qaratiladi. Buni ko'p ma'noli so'zlarni o'z o'rnida, muayyan estetik maqsad bilan qo'llay olishidan ham aniqlasa bo'ladi. Ko'p ma'noli so'zlar nutqning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishga ko'maklashuvchi lisoniy vosita hisoblanadi. Masalan: *yuk* so'zi o'zbek tilida ko'p ma'noli so'z hisoblanadi. O'zbek tilining izohli lug'atida mazkur so'zning quyidagi ma'nolari qayd qilingan: 1) «Bir yerdan ikkinchi yerga ko'tarib, tashib borilishi lozim bo'lgan og'irlik»; 2) «Kishini urintirib qo'yadigan, tashvishga soladigan ortiqcha narsa, tashvish, dahmaza»; 3) «Qorindagi bola, homila»; 4) «Diniy e'tiqodga ko'ra aziz-avliyolarni ranjitish tufayli yuz beradigan kasallik». ¹ Ardoqli adibimiz Cho'lpon o'zining «Kecha va kunduz» deb nomlangan romanida qahramonlar nutqida ana shu so'zning 2- va 4-ma'nolarini qorishtirish asosida ham qahramonlar ichki dunyosini yorqinroq ochishga, ham chiroyli kulgi chiqarishga muvaffaq bo'lgan: — *Yelkamda o'n putdan o'ttiz put yukim bor...* — dedi mingboshi. *Bu ham baqirishga yaqin bir ovoz bilan aytilgan edi. Uchala xotin ham bu yukning nimaligini anglab yetolmadilar. Xadichaxonning fikricha, mingboshiga «irim» qilgan edilar. Endi uni «qaytartirmoq»dan o'zga iloj yo'q edi. Bu fikr boshqa*

¹ УТИЛ., 2-том, 465-бет.

kundoshlarning miyalaridan ham o'tmadi emas... Faqat Xadichaxonning bu fikri qat'iy bo'lsa kerakkim, yashirishga lozim ko'rmadi:

— *G'animlar qasd qilganga o'xshaydi. Qaytarma qildirib bersammi?* — dedi.

— *Ayollarning bilgani irim, bilgani qaytarma, bilgani azayimxon...* — dedi mingboshi... *Shu ochilishdan dadillanib bo'lsa kerak Xadichaxon yana e'tiroz qildi:*

— *O'zingiz o'z og'zingiz bilan «yuk bosdi» demadingizmi? Mingboshi kulib yubordi:*

— *«Yuk bosdi» degan bo'lsam «qanday yuk?» deb so'raginda, bachchag'ar!* — dedi u.

Bu vaqtda uydagilar ham asta-sekin tashqariga chiqib yaqin o'rtaga kelgan edilar. Mingboshi davom qildi:

— *Uchalang yukmisan menga?*

— *Nima og'irimiz tushdi sizga?* — dedi Xadichaxon. (Cho'lpon)

Ko'p ma'noli *yuk* so'zi mingboshi nutqida «ortiqcha tashvish» ma'nosida, ya'ni «uchta xotini o'n puddan o'ttiz pud» dahmaza ma'nosida qo'llangan, xotinlar esa bu so'zning qayd etilgan 4-ma'nosida tushunganlar, shu tarzda kulgili holat yuzaga kelgan. Iboralarda ham ko'p ma'nolilikni kuzatishimiz mumkin. Masalan: *yuragi qinidan chiqmoq* iborasi *sevinchni* va *qattiq qo'rquvni* ifodalashga xizmat qiladi. *Qizning paranjisini ko'rishi bilanoq yigitning yuragi qinidan chiqayozdi* (Oybek). *Qo'rqmayman deb bo'lmaydi, o'g'lim. Shunaqa vaqtda odamning yuragi qinidan chiqib ketadi* (A.Qahhor). *Bosh suqmoq* — *qisqa fursatga kirmoq, xabar olmoq; aralashmoq, odamlarga qo'shilmoq. Tomdan tarasha tushganday* — *kutilmaganda, qo'qqisdan; qo'pol tarzda.*

Eskirgan so'zlar

Jamiyat o'sib-o'zgarib borar ekan, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy hayotdagi ba'zi tushunchalar tamomila eskirib, amaliyotdan chiqib ketadi. Badiiy asarda muayyan davr voqealari tasvirlanar ekan, ana shu davrga oid bo'lgan eski tushunchalarga murojaat qilmaslikning aslo iloji yo'q. Tilshunoslikda bunday tushunchalarni ifodalaydigan so'zlar «arxaizm-

lar» va «istorizmlar» degan nomlar ostida umumlashtiriladi. Tilning hozirgi davri uchun eskilik bo'yog'iga ega bo'lgan til birligi arxaizm deb yuritiladi. «Arxaizm o'zi nomlayotgan voqelikni anglatuvchi leksik birlik bilan yonma-yon yashaydi.»¹ Arxaizmlar badiiy matnda tasvirlanayotgan davr voqeligini real tasvirlash, asarning tarixiylik ruhini ta'minlash maqsadida qo'llaniladi. *O'rdi-qo'shin, handasa-geometriya, tilmoch-tarjimon, mirza-kotib, sadr-raiz, lak-yuz ming* kabi so'zlar ishlatilganda davr ruhi ta'kidlangan bo'ladi. Ayrim arxaik so'zlar zamonaviy ma'nodoshiga qaraganda ma'noni kuchliroq ifodalash xususiyatiga ega bo'ladi. Masalan, *yo'qsil – kambag'al* arxaik so'zlariga e'tibor beradigan bo'lsak, «*hech narsaga ega emaslik*» ma'nosi *yo'qsil* leksemasida *kambag'al* leksemasiga qaraganda ancha ortiq, chunki mazkur so'zlar tarkibi tarixiy-etimologik tahlil etilganida anglanadigan *yo'q – kam* so'zlari qiyoslansa, birinchisida ayni belgining «nol» darajada ekanligi seziladi. Arxaik so'zlar muayyan davrning yozma uslubini ifodalashda yoki qahramonning nutqiy xarakteristikasini berishda ham uslubiy vosita sifatida ishlatiladi. She'riyatda nutqqa ko'tarinki ruh bag'ishlash maqsadida ishlatiladi:

*Siz ko'kning qopqasin qoqqan soatda
Quyosh ko'z uqalab uyg'onar edi. (G'.G'ulom)
Ulug' shaharlarning bo'ysirasida
Abadiy o'rinni topa olgan Shosh. (A.Oripov)
Ne-ne zilziladan chiqolgan omon
Manglayi yarqiroq makonsan buyuk. (A.Oripov)*

Hozirgi kunda uchramaydigan, faqat tarixiy narsa yoki voqea-hodisalarning nomini bildiruvchi so'zlar *istorizm* (tarixiy so'zlar) deyiladi. Istorizmning arxaizmdan farqi shundaki, bugungi kunda o'sha tarixiy voqelikning o'zi ham uni anglatuvchi boshqa leksik birlik ham bo'lmaydi, demak istorizm o'zi ifodalayotgan hodisaning yagona nomidir. Masalan: *amin, pristav, mingboshi, noyib, ellikboshi, ponsad* kabilar badiiy matnda ishlatilganda kitobxon ijtimoiy boshqaruv tizimi bilan bog'liq tarixiy voqelikni ko'z oldiga

¹ Раҳматуллаев Ш. Ўша асар, 98-бет.

keltiradi. Tarixiy so'zlar ham badiiy matnda o'tmish voqeligini real tasvirlash maqsadida ishlatiladi.

Badiiy asar tilidagi eskirgan so'zlarni tahlil qilishda asar yozilgan davrni e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim. Chunki, «so'zlar yozuvchi yashagan, ijod etgan davridayoq eskirgan bo'lishi mumkin bo'lganidek, asar yozilgan davrda faol iste'molda bo'lib, keyinchalik iste'moldan tushgan»¹ bo'lishi mumkin.

Yangi so'zlar

Yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan, yangi narsa-hodisa va tushunchalarni ifodalash uchun hosil qilingan leksemalar **neologizm** yoki **yangi so'zlar** deyiladi. «Neologizm tilga umuman mansub bo'lishi yoki yakka shaxs nutqiga xos bo'lishi mumkin. Birinchisi umumtil neologizmi deb, ikkinchisi individual nutq neologizmi deb yuritiladi.»² Badiiy asarda asosan individual nutq neologizmlari badiiy-estetik qimmat kasb etadi. Mahoratli yozuvchilar voqelikni o'ziga xos, betakror va yangicha ifodalashga harakat qiladilar. Shuning uchun hali ko'nikilmagan yoki umuman qo'llanilmagan, yangi, ohorli so'zlardan foydalanadilar. Buni quyidagi misollarda ham ko'rish mumkin: *1. Shu ikki kechaning ixtiyori menda! Men – jinlanganman, men – o'tman, olovman! 2. Miryoqub Akbarali mingboshini haqir ko'radi, xo'rlaydi, uning ilanishidan kuladi. 3. Bahorlashib bir borib kelaman, deb yurib edim. (Cho'lpon) 4. Bajarajak yumushlarimni bot-bot bayonlaydi. 6. Ta'tillanib podayotoqqa bordim. (T.Murod). Direktorimiz kabinadan tashqarilaydi. (T.Murod)*

Sheva so'zlari

Yozuvchilar o'z qahramonlarini o'zlari yashaydigan hudud va muhitdan ayirmagan holda, hayotdagidek ishonarli va jonli tasvirlash ehtiyojidan kelib chiqib shevaga xos so'zlarni ishlatadilar. Sheva so'zlari mahalliy kolorit, hududiy mansublikni o'zida aniq aks ettirish bilan birga «badiiy nutq-

¹ Боймирзаева С. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи. — Самарқанд, НД, 2003. 38-бет.

² Раҳматуллаев Ш. Ўша асар, 93-бет.

da muayyan estetik funksiyani bajaradi. Biroq dialektizmlarning estetik qiymat kasb etishi ularning badiiy nutqdagi me'yori, qanday ishlatilishi va ayni paytda qanday dialektizmlarning qo'llanishi bilan bog'liqdir.»¹ Tilshunoslikka oid adabiyotlarda shevaga xos birliklarning **fonetik, leksik va grammatik dialektizmlar** sifatida tasnif qilinganligini kuzatish mumkin. **Fonetik dialektizmlar** asosan, tovushlarni o'zgartirib qo'llash, tovush orttirilishi, tovush tushishi va tovushlarni qavatlab qo'llash ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. Masalan: 1. *Zebining qish ichi siqilib, zanglab chiqqan ko'ngli bahorning iliq hovuri bilan ochila tushgan; endi, ustiga poxol to'shalgan aravada bo'lsa ham, allaqaylarga tala-qirlarga chiqib yayrashni tusay boshlagan edi.* (Cho'lpon) 2. *Enaxonlarning butun oilasi yoyilgan qopning tegrasida jugari uqalab o'tirardilar.* (Cho'lpon) 3. *Toshkanniyam olibdimi-a?* 4. *Televizorning ichida-da, ulim.* 5. *Obro'y bor-da, obro'y! Leksik dialektizmlar ham o'z navbatida ichki guruhlarga bo'lib o'rganiladi: sof leksik dialektizmlar, etnografik dialektizmlar va semantik dialektizmlar.* Masalan: 1. *Kampir shotining yon yog'ochini silab o'ynar, Enaxon og'zidan olgan-saqichini ezib «soqqa» yasar...* (Cho'lpon) 2. *Jiyaningiz qishloqdan zig'ir moy olib keldi. Shuni chuchityapman.* (T. Murod). 3. *U yozlik kiyimini kiyib, to'ppa-to'g'ri birinchi klass nomerga bordi va o'zi uchun ajratilgan kichkinagina chigiling (bejirim) va soz uyiga o'rnashdi.* (Cho'lpon). 4. *Tok osti so'ri olachalpoq ko'laga bo'ldi.* (T. Murod) Muayyan sheva tarqalgan hududda yashovchi kishilarning o'zlariga xos bo'lgan urf-odatlarining nomlari **etnografik dialektizmlar** deb yuritiladi. Bunday so'zlar tasvirning realligini ta'minlaydi: *U eshikdan kirar-kirmas to'y to'qqizini xotiniga uzatib: — Qizing qani? — deya so'radi.* (Cho'lpon) Biror so'z adabiy tilda ham, shevada ham mavjud bo'lib, shevada adabiy tilda bo'lmagan ma'nosi bilan qo'llana oladigan so'zlar **semantik dialektizmlar** deb yuritiladi. Masalan: *Men buvimdan (onamdan — M.Y.) beruxsat*

¹ Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. —Тошкент, «Фан» 1981, 24-бет.

mehmon chaqirmayman. (Cho'lpon) **Grammatik dialektizmlar**ning ham morfologik va sintaktik deb ataluvchi ichki guruhlari mavjudligini qayd etish mumkin. Masalan: *Qurvonbibi bu haqiqatni o'zi-o'z ko'nglida necha marta takrorlagan bo'lsaykin. Bilamiz, taqdir, yangi uylangan odamdi gapga tutib bo'lmaydi.* Shevaga xoslik iboralarda ham mavjud bo'lib badiiy matn qahramonlarining ma'lum bir hududga mansubligini va voqea-hodisalar bo'lib o'tayotgan o'rinni ta'kidlashga xizmat qiladi. Masalan, Tog'ay Murod asarlarida Surxondaryo shevasiga xos frazeologizmlar ko'p qo'llanilgan: *Eson xizmatkorni bolasi Botir qo'shchi tumandan aynib keldi. Xolilatib-xolilatib oyog'ildi. Men ovoq qo'yib chiriq berdim. Seni yo'qlab chiriq berdim.*

Chet va haqorat so'zlari

Badiiy adabiyotda muayyan tasvir maqsadi bilan o'zga tilga oid so'z va iboralar qo'llanishi kuzatiladi. Tilning lug'at tarkibiga kiritilmagan, faqatgina og'zaki nutqda mavjud bo'lgan bunday chet so'zlaridan badiiy nutqda voqealar bo'lib o'tayotgan o'ringa ishora qilish, nutqiy vaziyat va unda ishtirok etayotganlarning milliy mansubligi, qahramonlar xarakteri haqida ma'lumot berish maqsadida foydalaniladi. Bunday birliklar **varvarizmlar** deb yuritiladi. Masalan, quyidagi parchada tatar millatiga mansub Fatxullin ismli amaldor nutqida keltirilgan varvarizmlar qahramonning qaysi millatga mansubliginigina emas, balki uning xarakterini ham to'liq ochib berishga xizmat qilgan: *O'xu, tolkoviy malay shul. Bundan otlichniy kommunist chiqa. Ul partiya uchun atisidan kechdi. Dinsiz ekanini dokazat etish uchun kolbasa yib kursatdi. Buni o'z ko'zingiz bilan ko'rdingiz. Tolko patriot kommunistgina kolbasani shulay yeyishi mumkin. Bravo, bravo!* (S. Ahmad) Tilshunoslikda **vulgarizmlar** deb ataluvchi haqorat so'zlarida o'ta salbiy munosabat, kamsitishi, mensimaslik, haqorat kabi bir qator ifoda semalari juda ochiq ko'rinib turgan bo'ladi. Bunday so'zlar ko'proq nominativ ma'nolariga ko'ra emas, ayni shu konnotativ ma'nolariga ko'ra nutqda yashaydi. Haqorat so'zlari badiiy asarlarda asosan, qahramonlar nutqida

ishlatiladi. Lisoniy tahlil jarayonida badiiy asarga olib kirilgan vulgarizmlarni kimning (jinsi, ijtimoiy tabaqasi, mavqei, yoshi kabilar) nutqida ishlatilayotganligiga qarab guruhlash, qanday vaziyatlarda va nima sababdan qo'llanilayotganligini hamda ularning leksik-semantik tarkibi, shevaga xoslanganligi kabilarni aniqlash lozim bo'ladi. Misollar: — *Hey! Baqqa tush, enag'ar!*, *Momo qo'-oldi... Yuraging sovudimi, haromi? Endi yaylov keng bo'ldi senga! Bog'da javlon urasan, silkasal!* (Sh.Xolmirzayev) — *Ahmoq!* — *dedi kampir.* — *Qayoqlarda sang'ib yurganding?* (S.Ahmad) — *Nima, nima? Menga til tegizdi? Nimalar deydi xotintaloq?* (Cho'lpon) *G'animat g'arniki, deydilar,* — *dedi Botir firqa.* (T.Murod)

Barqaror birikmalar

«Ikki va undan ortiq so'zlarning o'zaro barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor holda olib kiriluvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklari barqaror birikmalar deyiladi.»¹ **Iboralar, maqol-matallar va hikmatli so'zlar** barqaror birikmalar hisoblanadi.

Iboralar. Voqelikni obrazli tasvirlashda, uni kitobxon ko'zi o'ngida aniq va to'la gavdalantirishda frazeologik iboralarning o'rni, ahamiyati beqiyosdir. Iboralar hayotdagi voqea-hodisalarni kuzatish, jamiyatdagi maqbul va nomaqbul harakat-hoлатlarni baholash, turmush tajribalarini umumlashtirish asosida xalq chiqargan xulosalarning o'ziga xos obrazli ifodalaridir. Yozuvchilar odatda tasvir maqsadiga muvofiq iboralarni tanlab qo'llash bilangina kifoyalanib qolmaydilar. Balki, qahramonlar tabiati, ruhiy holati, hayot tarziga moslab o'zgartiradi va qayta ishlaydi. Shu tarzda xalq iboralari sayqallanib, yangi ma'no nozikliklari bilan to'yinib boradi. Xalq iboralarni qayta ishlashning usullari, ularga yangicha rang va tus, yangicha ma'no talqini berishning yo'llari juda xilma-xildir. Bunga «umumtil iborasi zamiridagi ma'noning yan-

¹ Нурмонов А., Собиров А., Юсупова Ш. *Ҳозирги ўзбек адабий тили.* (АЛ 2-босқич талабалари учун дарслик) — Тошкент, «Шарқ», 2002, 103-бет.

gicha talqinini ochish, iboraning leksik tarkibini o'zgartirish va uning semantik-stilistik funksiyalarini kengaytirish, iboraga yangicha majoziy va obrazli ma'nolar kiritish kabi usullarni kiritish mumkin.»¹ Frazeologik iboralarni qayta ishlashning turli usullari B.Yo'ldoshev tomonidan keng o'rganilgan.² Badiiy matnda eng ko'p uchraydiganlari quyidagilardan iborat: 1. Iboralar tarkibidagi ayrim so'zlarni almashtirish: *Yana uch kun jim turib bersangiz, mulla mingan velosipeddek yuvosh bo'lib qolasiz.* (S.Ahmad) *Mingboshining falon — falonlari bizni ko'ziga iladimi?*, — *deb xabar ham qilmabmiz. Nega indamay-sanlar? Og'zingga paxta tiqingmi hammang? Dunyoda o'z oyog'iga o'zi bolta chopadigan ahmoq ham bo'ladimi?* (Cho'lpon) 2. Iboralar tarkibini kengaytirish. Bunda ibora tarkibiga yangi so'z kiritiladi. Tilimizda jar solmoq iborasi mavjud. Cho'lpon uni *qo'shkarnayi bilan jar solmoq* tarzida kengaytiradi: *Mingboshilikni tortib olib, el ko'zida tamom sharmanda qiladiganday! Abdisamat bilan Yodgor echki, Umarali puchuqlar yana qo'shkarnayi bilan jar soladiganday!* 3. Iboralar tarkibini qisqartirish. Iboralar tarkibidagi ayrim so'zlarni tushirib qo'llash tildagi tejamkorlik talabi bilan amalga oshiriladi. Ammo yozuvchilar bundan o'z badiiy maqsadiga ko'ra foydalanadilar. Tilimizda *qo'lini yuvib qo'ltig'iga urmoq* iborasi mavjud bo'lib, uning ma'nosi «ixlosi qaytib, ishonmay qo'yib, diqqat-e'tibordan soqit qilmoq» tarzida izohlanadi. Cho'lpon «Kecha va kunduz» romanida uni mana bunday qisqartirilgan holda qo'llaydi: *Undan keyin, qishloq odamlarining shunaqa o'zboshimcha harakatlariga yo'l qo'yib bersak, oz vaqt ichida qishloqdan qo'l yuvishimiz kerak bo'ladi.* Bu iboraning noyib to'ra nutqida *qo'l yuvmoq* tarzida qisqarishi nafaqat shakl ixshamligi uchun, balki ma'no siljishi uchun ham xizmat qilgan. Noyib to'raning «voqealar shu taxlit davom etsa, oz vaqt ichida biz qishloqni tashlab chiqishimizga to'g'ri keladi» demoqchi ekanligi mazkur ibora orqali ta'kidlangan. Bundan ko'rish mumkinki, ayni iboraning qisqargan varianti

¹ Шамақсудов А. ва б. Ўша асар, 70-бет.

² Юлдошев Б. *Фразаология услужият асослари.* — Самарқанд, 1999.

«tashlab chiqmoq», «ajralmoq», «qoshib qolmoq» kabi yangi ma'no qirralari bilan matn badiiyatini boyitgan.

Badiiy asarda qo'llanilgan iboralarni o'rganishda bir asar doirasidagi frazemalar miqdorini (fondini) aniqlash va xarakterli xususiyatlariga qarab tasniflash, ularni struktural-semantik jihatdan tavsiflash hamda matndagi vazifasini tekshirish lingvopoetik tahlil talablaridan hisoblanadi. Ana shunday tahlilda yozuvchining imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklaridan foydalanish mahorati ham namoyon bo'ladi.

Maqol – matal va hikmatli so'zlar

Maqollar – grammatik jihatdan tugallangan fikrni bildiruvchi, kichik, ixcham, o'tkir mazmunli, ko'chma ma'noda yoki ham ko'chma ma'noda, ham o'z ma'nosida qo'llanadigan hikmatli xalq iboralaridir.¹ Maqollarda fikrni lo'nda va tiniq ifodalash imkoniyatining mavjudligi nutqning ta'sirchanligini ta'minlashda juda qo'l keladi. Badiiy asarning xalqchilligini, haqqoniyligini ta'minlashda ham maqollarga murojaat qilinadi. Qahramonlar nutqini boyitish, emotsional-ekspressivlikka erishish maqsadida ham maqollardan keng foydalaniladi. *Yaxshining so'zi – qaymoq, Yomonning so'zi – to'qmoq. Eshikli bo'lding – beshikli bo'lding. Chumchuq so'ysa ham qassob so'ysin. Sulaymon o'ldi devlar qutildi. Hamal keldi – amal keldi* kabi obrazli va yaxlit barqaror birikmalar maqol hisoblanadi. «Matallar-tarbiyaviy, pand-nasihat ma'nolarini ifodalovchi, grammatik jihatdan to'liq gap shaklida bo'lgan, faqat o'z ma'nosida – to'g'ri ma'noda qo'llanadigan, qisqa, ixcham xalq iboralaridir.»² Masalan: *Go'sht suyaksiz bo'lmas, sholi – kurmaksiz. Gumon iymondan ayirir. Gul tikonsiz bo'lmas* kabilar matal hisoblanadi. Hikmatli so'zlar ma'lum shaxslar tomonidan aytilgan yoki asarlarida ishlatilgan ixcham, ma'nodor, ishlatishga qulay va quyma fikrlardir. Nutqqa tayyor holda olib kirish imkoniyatiga ega bo'lgan bunday so'zlar aforizmlar ham deyiladi. Tilshunoslikda maqol-matal

¹ Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. — Тошкент, «Ўқитувчи», 1984.

² Бердиёров Х., Расулов Р. Ўша асар, 12-бет.

va hikmatli so'zlar «paremalar» deb ham yuritiladi. O'zbek tilida maqol-matal hamda aforizmlarga bag'ishlangan ko'plab lug'atlar mavjud.¹ Badiiy asarni lisoniy jihatdan tahlil qilishda bunday lug'atlardan unumli foydalanish zarur.

Agnonimlar

Agnonim atamasi yunon tilidan olingan bo'lib, *bilinmagan, tushunarsiz, noma'lum nom* degan ma'noni bildiradi. Muayyan tilda muloqot qiluvchilar uchun o'sha tildagi noma'lum, notanish, tushunarsiz yoki kam tushunarli bo'lgan so'zlar agnonimlar degan nom bilan umumlashtiriladi.² Agnonimlar lingvosentrik emas, balki antroposentrik hodisa hisoblanadi. Ya'ni, buni tildan foydalanuvchining lisoniy layoqati bilan bog'liq hodisa deb qabul qilish mumkin. Mutaxassislar ma'lum leksik-frazeologik birlik agnonim sifatida qabul qilinishi uchun quyidagi talablarga javob berishi kerak, deb hisoblashadi: 1. Bir tilda so'zlashuvchilarga butunlay tushunarsiz bo'lgani holda iste'molda qaysidir darajada mavjud bo'lsa: *jo'mish (jo'mish o'kirib biyik bo'lmas, echki yuguribkiyik), olato'g'anoq (olato'g'anoq olg'ir bo'lsa ham, qarchig'aydek bo'lmas)* 2. Bir tilda so'zlashuvchilar tomonidan eshitilgan, lekin to'liq anglanmagan bo'lsa: *kvalifikatsiya, bakalavr, fauna, fayl, emissiya, embargo, rokirovka* kabi. 3. Til egasi muayyan so'zni qaysidir sohaga tegishli ekanligidan xabardor, «buni faqat ma'lum bir soha egalarigina biladi» degan fikrda, lekin aniq aytib bera olmagan bo'lsa: *gistologiya, sistologiya, aksiologiya, falaj, esperanto, etnografiya, anemiya* kabi. 4. Til egasi muayyan so'zning qandaydir predmet ekanligini bilgani holda uning aynan nima ekanligini aytib bera olmasa: *hantal, ang'iz, tuvoq, koshin, kofein, eskort* kabi. 5. Til egasi muayyan so'zning eng umumiy bo'lgan tomonini bilgani holda uning xususiy tomonlarini aytib bera olmasa. *Sakura-daraxt*, lekin qanday daraxt, qayerlarda o'sadi, shakl-

¹ Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар маҳзани. — Тошкент, «ЎзМЭ», 2001.; Ўзбек халқ мақоллари. — Тошкент, «Шарқ», 2003.

² Каранг: В.В. Морковкин, А.В. Морковкина. Русские агнонимы: понятие, состав и мысловое разнообразие. — Москва. 1997.

shamoyili qanday? *Sug'ur-hayvon*, lekin qanday hayvon? *Avakado-meva*, lekin qanday meva? Shuningdek, tildan foydalanuvchi muayyan so'zni nutq jarayonida ko'p va o'rinli qo'llagani holda ma'nosini bilmasa yoki tushuntirib bera olmasa ham mazkur birlik agnonim hisoblanadi: *ma'naviyat, anqov, aqida, g'oya, qadriyat, hamiyat, mijoz* kabi.

Badiiy adabiyotda agnonimlar alohida estetik vazifa bajaradi. Agnonimlarning badiiy matnda uslubiy maqsad bilan qo'llanilish hodisasini agnomaziya deb atash mumkin. Agnomaziya yuklanadigan vazifalar sirasiga qahramonlar dunyoqarashini aks ettirish, ularning nutqini individuallashtirish hamda illustrativ funktsiya bajarish kabilarni kiritish mumkin. Quyidagi parshada ostiga chizilgan agnomik birliklar, asosan, farmasevtika bo'yicha mutaxassis nutqida (domlaning ma'ruzasida) qo'llanilgan bo'lib, illustrativ xarakter kasb etadi. Kitobxon uchun bu so'zlarning anglanishi u darajada muhim emas. Faqatgina qahramonning faoliyat o'rni haqida ma'lumotga ega bo'ladilar xolos: «*Birinchi qatorga o'tirib, leksiya daftarimni ochib qo'ydim. Sadir Fuzaylovich uyoqdan-buyoqqa vazmin borib kelib, leksiyasini davom ettirdi. — Uxlatadigan moddalar neyronlardagi qo'zg'alish seanslarini susaytiradi, retikulyar formatsiyaning bosh miya po'stlog'iga ko'rsatadigan stimullashtiruvchi ta'sirini pasaytiradi va shu tariqa uyquni vujudga keltiradi.*

Sekin burilib qaradim. Muzaffar ham mendan ko'z uzmay o'tirgan ekan. Soqoli o'sib ketibdi. Sochi taralmagan, ko'ylagi g'ijim... Hech qachon bunaqa yurmas edi. Bir gap bo'lgan.

— *Uxlatuvchi preparatlar orasida eng ta'sirli dorilar, — Sadir Fuzaylovich ovozi balandroq ko'tardi, — barbituratlar hisoblanadi. Bular orasida hozirgi kunda eng kuchlisi fenobarbital hisoblanadi. Bu preparat uxlatuvchi, shuningdek, talvasani, epilepsiya-tutqanoqni tinchlantiruvchi dori sifatida poroshok yoki tabletkada 0,1-0,2 gramm dan ichiladi.*

Oyim kecha ham fenobarbital ichdi. Ikkita tabletkada. 0,2 gramm! Keyin qotib uxlab qoldi. Men esa mijja qoqmadim. Shu kecha oyimni birinchi marta yomon ko'rib ketdim.» (O'.Hoshimov. "Ikki eshik orasi") Quyidagi matnda esa

oqsoqolning bankrot so'zining ma'nosini bilmasligi natijasida komik effekt yuzaga kelganligini kuzatishimiz mumkin: *Bir biznesmen yigit mahallada yashaydigan bir oqsoqolni uyiga chaqiribdi. Oldinlari uyi to'la odam bo'ladigan yigitga qarab, otaxon asta so'rabdi:*

— *Ha, bolam, tinchlikmi?*

— *Tinchlik, otaxon, tinchlik. Shu kichkinagina bankrotcha bo'lib qoldim. Shunga bir duo qilib yuboring, — debdi biznesmen.*

— *Omin, iloyo bundan keyin katta-katta bankrot bo'lib yurgin, — deb duo qilibdi otaxon!*

*Axir otaxon bankrotni qaydan ham bilsin!*¹

Abdulla Qahhorning «Adabiyot muallimi» asaridagi praktikum, minimum, maksimum, Detirding, Stending, Mering, Demping kabi agnonimlar Boqijon Baqoyevning nutqini individuallashtirishga xizmat qilgan. Boqijon Baqoyev ana shunday, o'zidan boshqalar (hatto o'zi ham tugal) tushunmaydigan so'zlarni ishlatib huzur qiladigan odamlar qiyofasini ko'z oldimizda gavdalantiradi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Ma'nodosh so'z va iboralarning badiiy matndagi o'rni haqida ma'lumot bering.
2. Shakldosh so'z va iboralarning badiiy matnda qo'llanishi haqida ma'lumot bering.
3. Paronomaziya deganda nimani tushunasiz?
4. Zid ma'noli so'z va iboralar matnda qanday vazifa bajaradi?
5. Ko'p ma'noli so'z va iboralarning estetik funktsiya bajarishi haqida ma'lumot bering.
6. Eskirgan so'z va iboralar deb nimaga aytiladi?
7. Yangi so'zlar badiiy matnda qanday vazifa bajaradi?
8. Sheva so'zlarining estetik vazifasi haqida ma'lumot bering.
9. Chet va haqorat so'zlari nima maqsadda badiiy matnga olib kiriladi?
10. Barqaror birikmalar deb nimaga aytiladi?
11. Agnonim va agnomaziya deb nimaga aytiladi?

¹ A. Жўраев. Танимадинг-а?! — Toshkent: «Шарқ», 2005, 99-6.

BADIIY MATNNING MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Morfologik parallelizm.
2. Affiksial sinonimiya.
3. Affiksial omonimiya.
4. Affiksial antonimiya.

Tayanch tushunchalar:

Morfologik pallelizm, affiksial sinonimiya, affiksial omonimiya, affiksial antonimiya, antroponim, antonomasiya.

Badiiy matnning lisoniy xususiyatlari tahlil qilinganda morfologik birliklarning ishlatilishi bilan bog'liq holatlar haqida fikr yuritish talab qilinadi. Morfologik birliklarning estetik vazifasi deganda «maxsus so'z formalari vositasida, shuningdek ma'lum bir grammatik ma'no va funksiyaga ega bo'lgan so'z formasini maxsus qo'llash orqali ekspressivlik – emotsionallik ifodalinishi tushuniladi.»¹ Ekspressivlik ijobiy va salbiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan so'zlarda aniq ko'rinib turadi. Badiiy matn lisoniy jihatdan tekshirilganda dastavval ana shunday ma'no qirralariga ega bo'lgan birliklarni ajratish va qaysi turkumga xosligi, kimning nutqida, nima maqsad bilan qo'llanilganligi, kimga nisbatan, qanday vaziyatda ishlatilganligiga e'tiborni qaratish lozim bo'ladi. Odatda erkalash – suyish, hurmat – e'zozlash, ko'tarinkilik, ulug'vorlik, tantanavorlik kabi ma'nolarni bildiruvchi so'zlar ijobiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan so'zlar hisoblanaadi. Masalan: *qizaloq, toychoq, o'rgilay, girtiton bo'lay, bolaginam, oppog'im, do'mbog'im, arslonim, pahlavonim, shakarim, shirinim* kabi. Salbiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan so'zlar sirasiga jirkanish, manmanlik, mensimaslik, kibrilik, masxara, nafrat, g'azab, kinoya, kesatiq kabi subyektiv munosabatni ifodalovchi so'zlar kiradi. Masalan: *to'ng'iz, to'nka, takabbur, yebto'ymas, ochofat, bedavo, makkor, muttaham, beso'naqay, satang, mug'ombir, shilqim* kabi. Bunday ma'nolarni yuzaga keltiruvchi

¹ Абдуллаев А. Ўша асар, 41-бет.

omillarni aniqlash va baholash lisoniy tahlilning asosini tashkil qiladi. «Poetik morfologiyaning tadqiq doirasi nihoyatda keng bo'lib, ulardan biri o'ziga xos qo'llangan affikslar tadqiqidir. Affikslarning poetik tadqiqi jarayonida, avvalo, turli leksik-grammatik kategoriyalar jihatidan bo'linishi hisobga olinadi.»¹ O'zbek tilida kichraytirish shakli *-cha, -choq, -chak* qo'shimchalari bilan; erkalash shakli *-jon, -xon, -oy, -(a)loq* affikslari yordamida hosil qilinadi. Hurmat, mensimaslik, istehzo, umumlashtirish, tur-jinsga ajratish kabi ma'nolar *-lar* affiksi bilan hosil qilinadi. *-gina* qo'shimchasi chegara, erkalash, yaqinlik ma'nolarini yuzaga chiqaradi. Tahlil jarayonida matnda qo'llanilgan barcha morfologik birliklar emas, estetik maqsad aniq ko'rinib turadigan, yozuvchining badiiy niyati ifodalangan morfologik o'zgachaliklar haqida so'z yuritiladi. Masalan, eng ko'p ishlatiladigan badiiy tasvir vositalaridan biri takroridir. Morfologik birliklarning takrorlanishidan yuzaga keladigan uslubiy vosita – morfologik parallelizmning qo'llanilish maqsadi lisoniy jihatdan tadqiq etilishi mumkin. Morfologik parallelizm deb «nutq parchasida mustaqil leksik ma'noga ega bo'lmagan so'zlar, grammatik vositalarning qayta qo'llanilish usuli. Bu o'rinda bir sintaktik qurilma doirasida parallel qo'llanuvchi yordamchi so'zlar, forma yasovchi qo'shimchalarning aynan takrorlanishi nazarda tutiladi.»² Morfologik birliklarning alohida estetik maqsad bilan she'riy nutqda parallel ravishda qo'llanilishi ko'p kuzatiladi.

Vatan, to tanda jonim bor,

Seningdirman, seningdirman,

Tanim hok o'lsa ham sen yor,

Seningdirman, seningdirman. (E.Vohidov)³

Nasriy matnda morfologik (sintaktik) parallelizm ertaklarning boshlanmasida ko'p kuzatiladi. Quyidagi misolda emoq to'liqsiz fe'lining tushlangan shakli takroridan o'ziga xos ohangdorlik, musiqiylik hamda mazkur fe'l shakli orqali doimiylik belgisiga ega bo'lgan barqaror butunlik hosil qilingan: *Bor*

¹ Рихсиева Г. Нисбат шаклларининг лингвопоэтик тадқиқига доир. // ЎТА, 2004, №2, 75-77-бет.

² Мамажонов А., Махмудов У. Услубий воситалар. — Фаргона, 1996, 17-бет.

³ Эркин Воҳидов. Сайланма. — Тошкент, «Шарқ», 2001.

ekan-da, yo'q ekan, och ekan-da, to'q ekan, bo'ri bakovul ekan, tulki yasavul ekan, qarg'a qaqqimchi ekan, chumchuq chaqqimchi ekan, toshbaqa tarozibon ekan, qurbaqa posbon ekan... (ertakdan)

Badiiy asarda qo'llanilgan morfologik parallelizm yoki har qanday tasviriy-ifodaviy vositalarni qayd etish yoki mavjudligini ta'kidlashning o'zi yetarli bo'lmaydi. Asl maqsad shu tarzda tasviriy vositalar yoki badiiy san'atlar yozuvchi aytmoqchi bo'lgan fikrni qay darajada ravon, qulay, jozibador yoxud san'atkorona ifodalashga xizmat qilganini aniqlashga qaratilishi lozim. Aks holda, bu jo'n va zerikarli mashg'ulotga aylanadi. Badiiy tasvir vositalari o'z nomi bilan badiiyatga xizmat qiluvchi vositalardir. Ular biz uchun qidirib topilishi shart bo'lgan narsa yoki asosiy maqsad emas.

Ot so'z turkumining ko'plik, egalik, kelishik kategoriyalari va subyektiv baho shakllarining poetik imkoniyatlarini tahlilga tortish ham lingvopoetikaning muhim masalalaridan hisoblanadi. Tegishli adabiyotlarda mazkur qo'shimchaning hurmat, kinoya, piching, noaniqlik, kuchaytirish, takrorlash, ta'kidlash kabi ma'nolarni ifodalashda ishlatilishi aniq misollar bilan asoslab berilgan. Ko'plik shakli qo'shimchasining qahramonlar ruhiyatidagi turfa tovlanishlarni tugal aks ettirish imkoniyati boshqa qo'shimchalarga qaraganda aniq ko'zga tashlanib turadi. «Jumlada ifodalangan harakat yoki holatning egasi shaxs bo'lmaganda turkiy tillarda, shu jumladan, o'zbek tilida ega ko'plik shaklida bo'lsa ham, unga tegishli fe'l, asosan, ko'plik qo'shimchasini olmaydi, ya'ni *Barglar to'kildilar* emas, *Barglar tokildi* tarzida bo'ladi. Ammo Abdulla Qodiriy bunday o'rinlarda ham «-lar»ni qo'llaydi, u shunday tasvir tarzini tanlaydiki, -lar o'z gacha bir nozik ma'no ishvalarini kasb etadi. Ayniqsa, Kumush va Otabek bilan aloqali tasvirlarda bu juda yaqqol ko'rinadi: (...) *Ikkinchi yoqdan o'zini asir etgan shahlo ko'zlar unga nafratlanib qaragandek bo'g'ururlar, go'yoki vafosiz, va'dasiz deb qichqirurlar edi*».¹ Rauf Parfi she'rlarda ham shunday holatni kuzatish mumkin:

¹ Махмудов Н. Рост ва расо сўзлар. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» 1993, №41-42 (3248), 3-бет.

*Yomg'ir ham tinmadi uzun kun
Ivishgan novdalar sindilar.*

*Yomg'ir ham tinmadi uzun kun,
Barglari jon uzib tindilar.*¹

Egalik shakli ham sof egalik, qarashlilik ma'nosidan tashqari erkalatish, koyish, nolish, tinchlantirish, achinish, kinoya, kesatiq, faxrlanish, kibr, kamtarlik kabi modal ma'nolarni ifodalashga xizmat qilishi mumkin. Ushbu misolda egalik shakli orqali qahramonning ma'naviy dunyosi ochib beriladi. Yozuvchi jirkansh ishlaridan faxrlanish va qarshisidagi insonga nisbatan kibr, manmanlik yoki tahqirlash ohangida muomala qilishga odatlangan qahramon qiyofasini benihoya aniq aks ettira olgan: — *Aql yoshda emas, aql boshda, eshon! — deydi general Skobelev. — Men, o'ttiz yoshimda Xivani tiz cho'ktirdim! Mana, o'ttiz iki yoshimda Qo'qonni tariqday tirqiratdim! Saksonni urib qo'yib, sen nimani qotirdinig?* (T.Murod). Shuningdek, atoqli otlar (antroponimlar)ning muayyan maqsad bilan qo'llanishiga aloqador kuzatishlar olib borish mumkin. Chunki badiiy asarda qo'llanilgan ayrim ismlar yozuvchining badiiy-estetik niyatini aniqlashga yordam beradi. Atoqli otlarning ana shunday vazifalarda qo'llanishi bilan bog'liq hodisa ayrim adabiyotlarda antonomasiya degan nom ostida umumlashtiriladi.² O'zbek adabiyotida personaj xarakter-xususiyatini ochib beruvchi, tagma'noli kulgi yaratuvchi ismlar Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, Said Ahmad va boshqa yozuvchilarning hajviy asarlarida juda ko'p uchraydi. Masalan, *Salimsoq semiz, Kerzon, So'navoy, Sovinak, Mag'zava qori, Burnash abziy, Kalvak mahzum, Toshpo'lot tajang* (A.Qodiriy); *Jonfig'on, Cho'loq domla, Norin Cholpiq, Nabigul, Semiz Nazarov, Oriq Nazarov, Yovqosh Olloberganov* (A.Qahhor); *G'oyibnazar Pinhonov, Oldi Sottiyev, Tijoratxon* (S.Ahmad) kabi asar qahramonlari ismlarida yozuvchining kinoyasi aniq sezilib turadi. Mahoratli

¹ Рауф Парфи. Сўнги видо. —Тошкент, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006.

² Бобохонова Л.Т. Инглиз тили стилистикаси. —Тошкент, «Ўқитувчи», 1995, 64-бет.

yozuvchilarimiz qahramonning hayoti, taqdiri va ruhiyati bilan uning ismi o'rtasida mushtaraklik o'rnatish orqali betakror obrazlar yaratishga harakat qiladilar. Bu albatta yozuvchining lisoniy mahorati hisoblanadi va bunday holatlarni tadqiq etish orqali yozuvchining poetik olamiga kirib borish mumkin.

«Sifat so'z turkumi poetik vosita sifatida ham katta ahamiyatga ega. U badiiy adabiyot tilida eng ko'p uchraydigan epitetlar hosil qilshda qo'llaniladi».¹ Shuningdek, sifat so'z turkumidagi sinonimiya, sifat darajasini hosil qiluvchi shakllar hamda sifat yasovchi qo'shimchalar orqali ham badiiy-estetik effekt hosil qilinadi.

Sonlar, aslida, gapdagi muayyan miqdorga aniqlik kiritish uchun ishlatiladi.² Lekin, mavhumlik yoki me'yordan ortiqlik ma'nolarini urg'ulash uchun qo'llanilganligini ham kuzatishimiz mumkin. Ushbu misolda *bir* soni aniqlikni emas, *qandaydir, qaysidir* ma'nolaridagi mavhumlikni ifodalaydi:

Hindiqushdan taraladi bir nola,

Yuraklarni titratib zir-zir nola.

Qarang, qonga botib yotar bir dala,

Mangu armon bo'lib ketgan o'g'lonlar. (M.Yusuf)

Quyidagi parchada keltirilgan ming soni ham konkret miqdorni emas, balki uzoq muddat ma'nosidagi me'yordan ortiqlikni bildiradi:

Sochgum gulday dunyoga mehrim,

Toki yurak urib turadi.

Sen abadiy yashaysan, she'rim —

Qarg'a faqat mingga kiradi. (M.Yusuf)

Badiiy matnning ekspressivligini ta'minlashda olmoshlarning ham alohida o'rni bor. Olmoshlar bir so'zning takrorlanishi bilan yuzaga chiqishi mumkin bo'lgan g'alizlikning oldini oladi. Olmoshlarning takrorlanishi esa nutqqa o'ziga xos ohangdorlik bag'ishlash bilan birga matnni shakllantirishga xizmat qiladi.

Badiiy matnning lingvopoetik tahlili jarayonida fe'l

¹ Шомақсудов А. ва б. Ўша асар, 109-бет.

² Шомақсудов А. ва б. Ўша асар, 113-бет.

turkumiga kiruvchi so'zlarga alohida e'tibor qaratish lozim. Chunki, bu turkumdagi so'zlarning ekspressiv imkoniyatlari benihoya kengdir. Fe'lning mayl, shaxs-son, bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat, zamon hamda funksional shakllari asosida namoyon bo'luvchi o'ziga xosliklarni o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Badiiy matnning morfologik xususiyatlari deganda nimani tushunasiz?
2. Antonomasiya haqida ma'lumot bering.
3. Morfologik parallelizm deb nimaga aytiladi?
4. Qo'shimchalardagi sinonimiya, omonimiya va antonimiyadan badiiy matnda nima maqsadda foydalaniladi?

BADIIY MATNNING SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Ekspressivlikni ta'minlovchi sintaktik vositalar.
2. Ko'chimlar.

Tayanch tushunchalar:

Sintaktik parallelizm, emotsional gaplar, ritorik so'roq gaplar, inversiya, ellipsis, gradatsiya, antiteza, farqlash, o'xshatish, metafora, metonimiya, sinekdoxa, kinoya, parafraza, mubolag'a, grotesk va kichraytirish.

Badiiy nutqning ta'sirchanligini ta'minlashda sintaktik usuldan keng foydalaniladi. Ekspressivlikning namoyon bo'lish shakllarini teran tadqiq qilgan tilshunos Adham Abdullayev «sintaktik gradatsiya, sintaktik sinonimiya, bog'lovchilarning maxsus qo'llanishi, antiteza, monolog, sukut, inversiya, takroriy gaplar, ritorik so'roq» kabi uslubiy figuralar «fikrning o'ta ta'sirchan ifodalanishi»ga xizmat qilishini ta'kidlaydi.¹ «Badiiy tekstning lingvistik tahlili» kitobi mualliflari sintaktik figuralarning quyidagi asosiy ko'rinishlari mavjudligini bayon qilishadi: «anafora, epifora, takror, antiteza, gradatsiya, ellipsis, alliteratsiya, ritorikso'roq kabilar»² Bu uslubiy vositalar mavzuga aloqador bo'lgan deyarli barcha adabiyotlarda uchraydi. Biz quyidagi o'nta hodisaga to'xtalish bilan cheklanamiz: 1. Sintaktik parallelizm. 2. Emotsional gap. 3. Ritorik so'roq gap. 4. Inversiya. 5. Ellipsis. 6. Sukut. 7. Gradatsiya. 8. Antiteza. 9. Farqlash. 10. O'xshatish.

Sintaktik parallelizm. Badiiy matnda sintaktik jihatdan bir xil shakllangan gaplar ko'p qo'llaniladi. Tilshunoslikda bunday qurilmalar parallelizm atamasi ostida o'rganiladi. Parallelizm (yun. *parallelos-yonma-yon boruvchi*) yonma-yon gaplar, sintagmalarning bir xil sintaktik qurilishga ega bo'lishi.

¹ Абдуллаев А. Ўша асар, 58-бет.

² Ўринбоев Б., Қўнғуров Р., Лапасов Ж. Бадий текстнинг лингвистик таҳлили. — Тошкент, «Ўқитувчи», 1990, 34-бет.

Masalan: *Oshxona taraf quloq tutadi. Darvoza taraf quloq tutadi. Molxona taraf quloq tutadi. Ovoz qayerdan kelyapti — bilolmaydi* (T.Murod). «Parallel birliklarning asosiy vazifasi fikrga izoh berish va, eng muhimi, unga tinglovchini to'la ishontira olishdan iborat. Ular til uslubiy vositalarining boyishi manbalaridan biri bo'lib, poetik nutqda ko'p qo'llanadigan, eng mahsuldor va ta'sirchan sintaktik birlik hisoblanadi».¹ Bir xil shakllangan gaplar badiiy nutq ta'sirchanligini boyitish bilan birga ma'noni kuchaytirishga va fikrning batafsil — atroflicha ifodalanishiga, tasvir obyektini bilan bog'liq ma'lumotlar fondining kengayib borishiga xizmat qiladi. Masalan: *Qo'shchi kalondimoq — kalondimoq qadam bosdi. Kibor — kibor quloch otdi. Kerma qosh — kerma qosh boqdi.* (T.Murod) Bu misolda qahramonning uch xil harakati bir xil shakllangan gaplarda ifodalangan, ya'ni, *qadam bosmoq — quloch otmog — boqmoq*. Quyidagi misolda esa bir harakat bilan bog'liq ma'lumotlar fondi parallel gaplarda kengayib boradi: *Tom bosh — adog'ilab qadamladi. Vazmin — vazmin qadamladi. Olistarga dono — dono boqib qadamladi. Yoki: Qo'shchi qo'llari ketida tag'in qadam oldi. Mag'ribga boqib qadam oldi. Mashriqqa boqib qadam oldi.* (T.Murod)

Emotsional gaplar. So'zlovchining o'ta xursandlik yoki o'ta xafalik holatlarini yoki qahramonning his-hayajonini, voqea-hodisaga emotsional munosabatini ifodalovchi gaplar emotsional gaplar hisoblanadi. Emotsional gaplar tarkibida maxsus ijobiy va salbiy bo'yoqdor so'zlar (*chehra, o'ktam, tabassum / turq, qo'pol, tirjaymoq* kabi) mavjud bo'ladi. O'sha so'zlar orqali qahramon ruhiyatida kechayotgan sevinish, qo'rquv, g'azab kabi psixologik jarayonlarni hamda yozuvchining tasvir obyektiga nisbatan subyektiv munosabatini bilib olamiz. Emotsional gaplar tarkibida ijobiy yoki salbiy bo'yoqdor so'z va iboralar, his-tuyg'u ifodalovchi undovlar (*oh, voy sho'rim, eh attang, bay-bay-bay* kabi), munosabat ifodalovchi undalmalar qatnashadi va ular nutqning ekspressivligini ta'minlashga xizmat qiladi: *Qanday yoqimli tong!*

¹ Шукуров Р. Синтактик параллелизмнинг услубий вазибалари. // ЎТА., 2004, №2, 73-бет.

To'yib-to'yib nafas olasan! Buncha fusunkor bo'lmasa bahor!
Qishlog'imiz naqadar go'zal-a! (Gazetadan). Sarvarov to'n-
g'illadi: — Ikkinchi chiqishimda ushlashi kerak edi. Birinchi
chiqishimdayoq ushlab o'tiribdi bu miyasi aynigan chol
(S.Ahmad). — Tilimni qichitma, jo'jaxo'roz! Aymadimmi, kuzda
qiyqillab stolning tagiga kirib ketasan, deb... Eh-e, sening xo'roz
bo'lishingga hali o'n to'rt prosent bor. Bahorda karillab hech
kimga so'z bermaganding. Menga, kekkayma, deganday sha-
ma qilding-a! (A.Qahhor) Evoh, essiz umr, essiz qizim!.. Voy
bechora! — dedi Gulsumbibi birdan. Sho'rlik qizga qiyin bo'libdi
hammadan (Oybek).

Ritorik so'roq gaplar ham badiiy matnning emotsional-
ekspressivligini ta'minlovchi uslubiy vositalardan hisoblana-
di. Tasdiq va inkor mazmuniga ega bo'lgan, tinglovchidan
javob talab qilmaydigan gaplar ritorik so'roq gap deyiladi.
Ko'pincha ritorik so'roq gaplar tarkibida *nahotki*, *axir* kabi
ta'kidni kuchaytiruvchi so'zlar keladi. Ular nutqqa ko'tarinki
ruh bag'ishlaydi va tasdiqning kuchli emotsiya bilan
ta'kidlanishi uchun xizmat qiladi. Bunday gap shakllari qah-
ramonning hayratlanishini, quvonchini, ajablanishini, shubha
va gumonsirashini, g'azab va nafratini ifodalashda juda qo'l
keladi. Ichki va tashqi nutqda, monologik va dialogik nutqlarda
keng qo'llaniladi. Ardoqli shoir Abdulla Ori povning «Olo-
monga» deb atalgan quyidagi she'ri ritorik so'roqning go'zal
namunasi bo'la oladi:

*Mashrab osilganda qayoqda eding?
Cho'lpon otilganda qayoqda eding?*

*Surishtirganmiding Qodiriyini yo
Qalqon bo'lganmiding kelganda balo?*

*Hukmlar o'qilur sening nomingdan,
Tarixlar to'qilur sening nomingdan.*

*Nimasan? Qandayin sehrli kuchsan?
Nechun tomoshaga bunchalar o'chsan?*

*Qarshingda hasratli o'yg'a tolaman,
Qachon xalq bo'lasan, ey, sen — olomon?!*

Inversiya deb gap bo'laklarining o'rin almashinishi, yoki
gap bo'laklari joylashish tartibining ma'lum bir maqsad bilan
o'zgarishi hodisasiga aytiladi. Inversiya og'zaki nutqqa xos
xususiyat. Badiiy matnda qahramonlar nutqini jonli nutqqa
yaqinlashtirishda, ularning tilini individuallashtirishda mazkur
usuldan foydalaniladi: *Bolangni olib ketsang-chi!
Ko'rmayotipsanmi, bu yerda odamlar ishlab o'tiripti!*
(A.Qahhor) — *Tashla u toshni! — deb do'q qilib qoldi onam.
Ko'chaning o'rtasidan haydatib ketdim aravani. — Bilasizmi,
nimaga ergashdim sizga? — deb qolsa bo'ladimi shunda.*
(Sh.Xolmirzayev)

She'riyatda esa ifodalilikni, ohangdorlikni va ta'sirchanlikni
ta'minlovchi muhim vosita sifatida ko'p ishlatiladi:

*Bozorga o'xshaydi asli bu dunyo,
Bozorga o'xshaydi bunda ham ma'ni.
Ikkisi ichra ham ko'rmadim aslo,
Molim yomon degan biror kimsani.* (A.Oripov)

Ellipsis (yun. tushish, tushirilish) deb nutqiy aloqa
jarayonida gap bo'laklarining muayyan maqsad bilan
tushirilishi hodisasiga aytiladi. Bunday tushirilish tildagi
lingvistik iqtisod — lisoniy tejamkorlik tamoyili asosida amalga
oshiriladi. Masalan: — *Avaylaganing shu bo'lsa... uning zardali
ovozi ham jonimga tegdi.* (Y.Akram) *Iltilimos to'xtang... Anavinga
qarang!* (Sh.Xolmirzayev) — *Nima qilardingiz shu sassiq bilan
tortishib?* (S.Ahmad) — *Topamiz-da, — dedim. Talantlar seni
redaksiyanga emas, redaksiyam bo'lmasayam menga keladi.*
(Sh.Xolmirzayev) Keltirilgan misollarning birinchi va
ikkinchisida «narsa» so'zi, uchinchi va to'rtinchisida «odam»
so'zi elli psisgauchragan. Bu jonli nutq uchun tabiiy hol bo'lib,
badiiy matnga ham huddi shu — jonli nutqqa xos tabiiylikni
ta'minlash maqsadi bilan olib kirilgan. Badiiy matndagi elli psis
tekshirilganda, qaysi gap bo'lagi elli psisigauchraganligi va
bundan qanday maqsad kuzatilganligi izohlanadi.

Elli psisni maqollarda juda ko'p uchratamiz. So'zlarning tushirilishi natijasida maqol tabiatiga xos ixchamlik va ifodalilik yuzaga keladi: Ayrilganni ayiq yer, bo'linganni bo'ri yer. Yaxshi bilan yursang, yetarsan murodga. Yomon bilan yursang qolarsan uyatga. Yaxshi xunuk libos bilan ham yaxshi. Ahmoq og'asini tanimas, To'qmoq tog'asini tanimas.

Sukut (yoki *jim qolish*) deb, «so'z yoki so'zlar guruhi-ning gap oxirida tushirib qoldirilishi»ga aytiladi.¹ Adabiyot-lardasukut ellipsisning bir ko'rinishi sifatidatalqin qilinadi. Bu usuldan badiiy matnda quyidagi maqsadlarda foydalanil-ganligini kuzatishimiz mumkin: 1. Qahramon nutqining biror – bir sabab bilan uzilishi va tugallanmay qolganligini ifo-dalashda: – *Bu tuproq... Oqposhsho gapini topolmay qoldi. Ketiga qayrilib qaraydi.* (T.Murod). 2. Tinglovchi e'tiborini tortish maqsadida so'zlovchining atayin jim qolishini ifo-dalashda: – *Gap lo'ndasi... Shvetsiya vaziri Falonchiyev jan-oblari aytganlariday, bu tuproq O'rusiya tojidagi oliy qimmat dur, ha, dur!* (T.Murod). 3. Qahramonning ma'lum muddat o'ylanib qolganligini ifodalashda: – *O'zi ... poshsho kattami, vazir kattami?* (T.Murod). – *Bolalarim... – deydi. Oppoq soch odam lablarini cho'chchaytirib-cho'chchaytirib o'ylab qoladi. – Bolalarim... – deydi. – Men sizlarni bola deyishgayam tilim bormayapti. Sizlar kattalar hayotini boshdan kechiryap-siz.* (T.Murod).

Odatda, qahramonning sukuti (jim qolishi) ko'p nuqta bilan belgilanadi. Lekin, shuni unutmash kerakki, ko'p nuqta bilan tugallangan hamma gaplar ham sukutga misol bo'lavermaydi.

Ba'zan muallifning o'zi qahramonning jim qolishi va uning sababini bayon qiladi. Bunday vaziyatda ekspressiv effekt sezilarsiz darajaga tushadi: *Xotini nima desa "yo'q" deydigan so'fi bu safar birdaniga "yo'q" Jemasdan, xayolga ketdi. Sukut uzozga cho'zilgandan keyin Qurvonbibi endi bu safar jiddiy bir chehra bilan: – Nimaga indamaysiz? Xo'p deng! Katta*

¹ Kўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиёв Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Тошкент, «Ўқитувчи», 1992, 113-бет.

odam, uyat bo'ladi. Bir yaxshi xotinlari, bir otincha qizlari borki... (Cho'lpon).

Gradatsiya (lot. gradatio – zinapoya, bosqichma bosqich kuchaytirish) Nutq parchalaridan biri ikkinchisining ma'nosini kuchaytirib borishdan iborat uslubiy jarayon.¹ Badiiy adabiyotda holatlarni, tuyg'u va kechinmalarni qiyos-lashda, his-hayajonlar jumbushini to'liq ifodalashda gradatsiya usulidan foydalaniladi. Adabiyotlarda gradatsiya xususiyatlariga ko'ra turlicha tasnif qilinadi: mohiyatiga ko'ra: ko'tariluvchi gradatsiya va pasayuvshi gradatsiya; ifoda usuliga ko'ra: mantiqiy, emotsional va miqdoriy gradatsiya; ifoda materialiga ko'ra: leksik gradatsiya va sintaktik gradatsiya.

Men nadomatlarni unutganman. Men meros dovlamayman. Men molparast ham emasman. Lekin qani mening yetti ma'dandan eritib quyilgan darvozam?

Jahonning bir mo'jizasi?

Oltin, temir, qurch, qalay, po'lat, mis, kumush darvozam?

Bibixonim darvozasi?

Yo'qolgan darvoza...

O'g'irlangan darvoza...

Tanga qilib maydalangan darvoza... (I.G'afurov)²

Keltirilgan misolda dastlab shaxsiy sifatlar bosqichma – bosqich kuchaytirib tasvirlanyapti. Keyin, darvoza bilan bog'liq sifatlar tasvirida pasayuvchi gradatsiyani kuzatish mumkin: *mo'jizaviy darvoza – oltin darvoza – temir darvoza – qurch darvoza*. Ortidan darvozaning kimga taalluqli ekanligi aytiladi va darvozaning g'oyib bo'lish sababi oshkor qilinadi: *darvoza yo'qolgan – (aslida) o'g'irlangan – (va) tanga qilib maydalangan*.

Antiteza (antithesis – qarama-qarshi qo'yish, zidlash) deb mantiqiy jihatdan qiyoslanuvchi fikr, tushuncha, sezgi va tim-

¹ Қарант: Ҳожиев А. Ўша асар, 31-бет, Бобоев Т, Бобоева З. Ўша асар, 90-бет, Мамазияев А. Ўша асар, 16-бет.

² Иброҳим Фафуров. Илтижо. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1991.

sollarni qarama-qarshi qo'yish, zidlash hodisasiga aytiladi. Voqea-hodisalar mohiyatidagi ziddiyatni ochish uchun asosan, badiiy nutqda zid ma'noli qo'shimchalar, zidlovchi bog'lovchilar, so'z va iboralardan foydalaniladi. Badiiy matn-ni lisoniy jihatdan tahlil qilishda zidlantirishdan yozuvchining ko'zda tutgan maqsadi nima ekanligini aniqlash talab qilinadi. Yozuvchining mahorati zidlantirilayotgan voqeliklar uchun tanlangan ifoda materialida yana-da aniq ko'rinadi. Masalan: *Noningni yo'qotsang yo'qot, nomingni yo'qotma!* (O'.Hoshimov) Bu misolda bir-biriga aloqasi bo'lmagan ikkita tushuncha — *non* va *nom* zidlantirilyapti. Nega? Yozuvchi nima uchun bu ikki tushunchani qarama-qarshi qo'yyapti? Aslida *non* — hayotning, tiriklikning ajralmas bo'lagi. Bir parcha *non* topib ye-yish uchun odamzod mehnat qiladi, ter to'kadi. Ammo hayotda o'sha bir parcha *nonni* topaman deb o'z nomiga, sha'niga dog' tushirayotganlar ham uchrab turadi. *Non* zarur, lekin *nom* undan ham muhim ekanligi mazkur misolda ta'kidlanmoqda. Haqiqatan ham, *nonini* yo'qotgan uni qaytib topishi mumkin, lekin o'z nomiga, sha'niga dog' tushirsachi? Uni qaytib tiklab bo'lmaydi. Bu misoldagi «*non*»ni «*hayot* uchun kerak bo'lgan hamma narsa, mol-dunyo» ma'nosida ham tushunish mumkin. Yoki: *Nodonlar davrasida kar bo'l. Donolar davrasida soqov bo'l...* (O'.Hoshimov) Bu misolda antitezaning ifoda material sifatida *nodon* — *dono*, *kar* — *soqov* birliklari keltirilgan. *Bolalikda dunyo keng-u kiyim tor. Keksayganda kiyim keng-u dunyo tor...* (O'.Hoshimov) Zidlanishni yuzaga keltirayotgan birliklar (*bolalik* — *keksalik*, *keng* — *tor*, *keng dunyo* — *tor dunyo*, *tor kiyim* — *keng kiyim*) xiazmatik konstruktsiya shaklida kelib kontrastlikni yana-da bo'rttirib ifodalashga xizmat qilgan.

Adabiyot ilmida **oksyumoron** deb ataluvchi hodisada ham mantiqan biri ikkinchisini inkor etadigan, bir-biriga mazmunan zid bo'lgan ikki tushunchani ifodalovchi so'zlar o'zaro qo'shib qo'llaniladi. Oksyumoron grekcha so'z bo'lib, «o'tkir lekin bema'ni» degan ma'noni bildiradi. Ular ayrim adabiyotlarda «okkazional birikmalar», «noodatij birikmalar»

yoki «g'ayriodatiy birikmalar»¹ deb ham yuritiladi. Bunday birikmalar individualigi, yangiligi, ko'nikilmaganligi va ohorliligi bilan tasvir ifodaliligini ta'minlaydi: *Sokin hayqiriq (M.Ali). Otashin muz, yong'inli daryo, so'qir lomakon, qora nur, yalang'och shuur, yaxlagan sarob* (R.Parfi), *oppoq tun, so'zsiz suhbat* kabi birikmalar oksyumorongga misol bo'ladi. Bunday g'ayriodatiy birikmalar antitezaning bir ko'inishi sifatida talqin qilinadi. Ma'lumki, istalgan ikki so'zni biriktirish bilan oksyumoron yuzaga kelavermaydi. Bunday birikmalar yozuvchining badiiy tafakkur mahsuli hisoblanadi. Shuning uchun g'ayriodatiy birikmalarni mantiqsizlik bilan bog'lash mumkin emas. Ularga estetik hodisa sifatida yondashish zarur. O'zaro bog'lanmaydigan so'zlarni bog'layotgan kuch nima-da? Ularning birikib badiiy effekt berishi uchun qanday ifoda imkoniyati mavjud? Yozuvchini bunday «maromsiz» birikmalar yaratishga nima majbur qildi? kabi savollar bilan mazkur hodisa mohiyatiga kirib borish mumkin.

Farqlash deb ikki narsa — buyum, voqea — hodisa yoki holatlardagi differensial belgini aniqlashga aytiladi. Farqlash ham qiyos va chog'ishtirishga asoslanadi. Ifoda usuliga ko'ra antitezaga yaqin, lekin «antitezada mantiqiy jihatdan qarama-qarshi bo'lgan ikki qutb qiyoslanadi. Bunda biri ikkinchisini rad etadi yoki inkor qiladi»² Tasviriy vosita sifatidagi farqlashda belgilar qaysi xususiyatiga ko'ra farq qilayotganligi aniqlanadi. O'xshatish ham qiyosga asoslanadi, biroq o'xshatishda integral belgilar idrok qilinadi. Farqlashda qiyos asnosida o'rtga chiqadigan fundamental tafovutni aniqlash nazarda tutiladi. O'xshatishda bo'lgani kabi farqlashning ham ifoda unsurlarini quyidagicha tartiblash mumkin: 1. Farqlash subyekti. 2. Farqlash nisbati. 3. Farqlash asosi. 4. Farqlashni yuzaga keltiruvchi shakliy belgilar. 5. Farqlash natijasi. Masalan: «*Saroyning to'rida boshqalarg'a qarag'anda ko'rkamrak bir hujra, anavi hujralarga kiygiz to'shalgani holda bu hujrada qip-qizil gilam,*

¹ Бу ҳақда қаранг: Абдурахмонов Ҳ., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. — Тошкент, «Фан», 1981, 38-47-бет.

² Шомақсудов А. ва 6. Ўша асар, 234-бет.

uttalarda bo'z ko'rpalar ko'rilgan bo'lsa, munda ipak va adras ko'rpalar, narigilarda qora charog' sasig'anda, bu hujrada sham' yonadir, o'zga hujralarda yengil tabi'atlik, serchaqchaq kishilar bo'lg'anida bu hujraning egasi boshqacha yaratilishda. Og'ir tabi'atlik, ulug' gavdalik, ko'rkam va oq yuzlik, kelishgan, qora ko'zlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit. Bas bu hujra bino va jihoz yog'idan, ham ega jihatidan diqqatni o'ziga jalb etarlik edi.» (A.Qodiriy. O'tkan kunlar).

Ayon bo'lganidek, parchada hujra, hujra ashyolari, hujra egalari qiyosga tortilgan. Qiyos asnosida hujraning qaysi belgilari o'rtaga chiqarilgan? Saroyda bir necha hujra bor. Lekin tasvir- da ikkiga ajratilyapti: **a** (bitta) *hujra* va **b** (*ko'p*) *hujra*. **a** ni **b** dan ajratib turuvchi belgilar dastlab umumiy tarzda berilgan: **a** – ko'rkam (**b** – ko'rkam emas). Keyin hujra ashyolarini birma- bir sanash asnosida o'rtadagi farq ko'rsatib berilgan: *gilam* – *kiygiz*; *adras ko'rpa* – *bo'z ko'rpa*; *sham'* – *qora charog'*; Shundan so'ng hujra egalari-dagi farq sanab o'tiladi: **a** ning egasi *og'ir tabiatlik*, *ulug' gavdalik*, *ko'rkam va oq yuzlik*, *kelishgan*, *qora ko'zlik*, *mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabza urgan bir yigit*. **b** ning egalari, tabiiyki, bu tarz- da tasvirlab bo'lmaydi. Shu sababli **b** dagi barcha kishilar ikkita belgida umumlashtiradi: *yengil tabiatlik*, *serchaqchaq*. Farqlashning ifoda unsuriga ko'ra *hujra (a)* – farqlash sub- yekti hisoblanadi. Chunki farqlanayotgan predmet bu – *hujra- dir*. *Hujralar (b)* – farqlash nisbati bo'lib *hujra(a)*ning o'ziga xosligi boshqa *hujralar(b)*ga nisbatan aniqlanyapti. Farqlash asosi sifatida «*ko'rkamrak*» so'zini olishimiz mumkin. Chun- ki **a** da mavjud bo'lgan ko'rkamlik **b** da mavjud emas. Shu belgi **a** ning **b** dan farqini ta'kidlaydi. Farqlashning shakliy belgilari: «*boshqalarga qaraganda*» birikmasi yordamida o'rtadagi tafovut yana-da bo'rttirilgan. Farqlash natijasi yo- zuvchining badiiy niyatini aniqlashga olib keladi. Xo'sh, yo- zuvchi nima maqsadda bunday taqqosni keltiradi? Mazkur ifodalarning badiiy asar mohiyati bilan qay darajada aloqa- dorligi bor? Bu kabi savollar asosida farqlashning beshinchi

unsuriga javob izlanadi. Keltirilgan parchada 3 bosqichli farq- lar silsilasi mavjudligini sezish qiyin emas. 1-bosqich: hujra. 2-bosqich: hujra ashyolari. 3-bosqich: hujra egalari.

Badiiy asarlardagi bunday holatlarni tahlil qilish orqali yozuvchining murakkab konstruksiyali farqlash sillogizmini, qiyoslash, chog'ishtirish mantig'ini tasavvur etishimiz mum- kin bo'ladi.

O'xshatish deb «ikki narsa yoki voqea-hodisa o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to'laroq, konkretroq, bo'rttiribroq if- oda-lash»¹ aytiladi. O'xshatishlar eng qadimiy tasviriy vosi- talardan biri sifatida nutqimizni, ayniqsa, badiiy adabiyot tilini bezashda, tasvirning aniqligi va obrazlilikini ta'minlashda foydalanib kelinadi. Adabiyotlarda har qanday o'xshatish munosabati tilda ifodalanar ekan, albatta, to'rt unsur na- zarda tutiladi, ya'ni: 1) o'xshatish subyekti; 2) o'xshatish etaloni; 3) o'xshatish asosi; 4) o'xshatishning shakliy ko'rsatkichlari. Masalan: Alisher tulkiday ayyor bola. Bun- da: *Alisher* – o'xshatish subyekti; *tulki* – o'xshatish etaloni; *ayyor* – o'xshatish asosi; *-day* – o'xshatishning shakliy ko'rsatkichi hisoblanadi. M.Yoqubbekova o'zbek xalq qo'shiq- lari lingvopoetikasiga bag'ishlangan monografiyasida o'xshatishning yana bir unsuri «o'xshatish maqsadi» ham mavjudligini ta'kidlagan.² O'xshatish etaloni o'xshatish kon- struksiyaning poetik qimmatini, estetik salmog'ini belgilaydi. O'xshatish etaloni qanchalik original bo'lsa, o'xshatishli qurilma ham shu darajada ohorli bo'ladi. Badiiy matndagi o'xshatishli qurilmalar tekshirilganda ularni an'anaviy va xususiy-muallif o'xshatishlari sifatida tasniflash kerak bo'ladi. **An'anaviy o'xshatishlar** og'zaki nutqda ko'p ishlatiladigan, shu sababdan ta'sirchanligini yo'qotgan o'xshatishlardir. Masalan: *tulkiday ayyor*, *toshday qattiq*, *yuzlari oydek*, *ko'zlari charosdek*, *qo'yday yuvosh*, *otning qashqasiday ma'lum* kabi- lar. Aslida ko'p takrorlanishi tufayli «siyqasi chiqqan» deb

¹ Шомақсудов А. ва б. Ўша асар, 239-бет.

² Ёқуббекова М. Ўша асар, 153-бет.

baholanadigan bunday qurilmalarni tasviriylilik, obrazlilik maqsadiga xizmat qildirish yozuvchining mahoratiga bog'liq. **Xususiy-muallif o'xshatishlari** yozuvchining o'z nigohi, kuzatuvchanligi, badiiy taxayyuli, analogiya quvvati asosida xalq tilidan foydalangan holda yaratgan o'xshatishlaridir. Bunday o'xshatishlarda originallik, obrazlilik va ekspressivlik hamisha yorqin ifodalangan bo'ladi. Har qanday o'xshatishdan maqsad tasavvur qilinishi qiyin bo'lgan tushunchalarni konkretlashtirish, mavhum tushunchalarni aniqlashtirish, narsa-hodisa, harakat-holatlarining eng nozik jihatlarni kitobxon ko'zi o'ngida go'zal bo'yoqlarda gavalantirishdan iborat bo'lmog'i lozim. Masalan: *Burungi so'fidan, yaqindagina kelib bir hafta yotib ketgan so'fidan asar yo'q. Uning rangi machitning jaydari shamidek sap-sariq... go'yo kasaldan yaqindagina bosh ko'targan.* (Cho'lpon). Keltirilgan misolda so'fining, ruhoni kishining so'ngan, sarg'aygan rangi masjidning jaydari shamiga o'xshatilgan. Ta'kidlash lozimki, yozuvchi tasvirdagi holat, qahramon ruhiyati uchun fayqulodda muvofiq o'xshatish etaloni tanlagan, ya'ni qahramon – ruhoni, sham – masjidniki, qahramon – g'arib, dardmand, sham – jaydari, arzonbaho, qahramon tuganmas dard bilan adoyi tamom bo'lib bormoqda, sham – yonib tugashning ham ramziy ifodachisi. Sap-sariq sifati bilan ifodalangan o'xshatish asosidagi belgi benihoya quyuqlashib katta bir dard shaklini olgan.

Ko'chimlar

Ko'chimlar deyilganda «adabiy asarning badiiy qimmatini, ifodaliligini, ekspressivlikni kuchaytirish uchun bir narsaning nomini, belgisini ikkinchisiga ko'chirish yoki so'zlarining umuman ko'chma ma'noda ishlatilishi»¹ nazarda tutiladi. So'z ma'nosining ko'chish jarayonlari turli ko'rinishlarda voqe bo'ladi, bu jarayonlar va ularning natijalari sifatida yuzaga keladigan hodisalar, bu hodisalarning turlari, o'ziga xos xususiyatlari kabi masalalar o'zbek tilshunosligida ancha batafsil o'rganilgan. Ko'chimlar deyarli ko'pchilik adabiyotlarda «troplar» atamasi ostida o'rganilgan. «Badiiy tekstning lingvistik tahlili» qo'llanmasida ko'chimlar quyidagicha tasnif qilingan: «1. So'z ma'nosining miqdoriy ko'chishiga asoslangan troplar: a) giperbola; b) meyozi. 2. So'z ma'nosining sifatiy ko'chishiga asoslangan troplar: a) metafora; b) metonimiya; v) ironiya.» qolgan tasviri vositalar mazkur ko'chimlarning ko'rinishi sifatida beriladi: «simvol, jonlantirish, epitet, apastrofa – metaforaning; perifraza, sinekdoxa, allegoriya, epitet – metonimiyaning; antifraza, sarkazm – ironiyaning; litota – meyozi sining ko'rinishlaridir»² Badiiy matnni lingvopoetik tahlilga tortganda ko'chimlar deb ataladigan tasviri vositalarning deyarli barchasining asosida o'xshatish, chog'ishtirishdan iborat mantiqiy tushuncha yotganligini unutmash kerak.

Metafora. Narsa-buyum, voqea va hodisalar o'rtasidagi o'zaro o'xshashlikka asoslangan ma'no ko'chishiga metafora deyiladi. Metafora ko'chma ma'no hosil qilishning eng keng tarqalgan usullaridan biri bo'lib, mumtoz adabiyotshunosligimizda «istiora» deb yuritilgan. Metaforaning ikki turini farqlash lozim: lingvistik metafora va xususiy-muallif metaforalari. Lingvistik metaforalar til taraqqiyoti bilan bog'liq hodisa hisoblanadi. «Bunday metaforalar asosan, atash, nomlash vazifasini bajarganligi uchun ularda uslubiy bo'yoq,

¹ Шомақсудов А. ва б. Ўша асар, 236-бет.

² Ўринбоев Б. ва б. Ўша асар, 29-30-бет.

ekspressivlik, binobarin, ular ifodalagan nutq predmetiga nisbatan subyektiv munosabat aks etmaydi».¹ Faqatgina ma'lum bir so'zning ma'no doirasi kengayadi hamda yangi tushunchalarni atash uchun xizmat qiladi. Masalan: *odamning oyog'i — stolning oyog'i, odamning ko'zi — uzukning ko'zi, ko'ylakning etagi — tog'ning etagi* kabi. Xususiy-muallif metaforalari esa yozuvchining estetik maqsadi, ya'ni borliqni subyektiv munosabatini qo'shib ifodalagan holda nomlashi asosida yuzaga keladi. Ular uslubiy jihatdan bo'yoqdorlikka va voqelikni obrazli tasvirlash xususiyatiga ega bo'ladi. Shuning uchun ham badiiy matnda qahramonning his-tuyg'ularini ta'sirchan, yorqin bo'yoqlarda, aniq va ixcham ifodalashga xizmat qiladi. Xususiy-muallif metaforalarida hamisha konnotativ ma'no mavjud bo'ladi. «Metafora orqali ma'no ko'chishida konnotativ ma'no yorqinroq aks etadi. Masalan, ot, eshak, qo'y, it, bo'ri, tulki, yo'lbars, boyo'g'li, musicha, burgut, lochin, qaldirg'och, bulbul kabi hayvon va qushlarning nomlari bo'lgan leksemalar mavjudki, bu so'zlar o'z ma'nosidan tashqari, ko'chma ma'noda juda keng qo'llanadi. Otning baquvvatligi, eshakning aqlsizligi, qo'yning yuvoshligi, itning vafodorligi, mushukning epchilligi, tulkinging ayyorligi, burgutning changallashdagi kuchliligi, lochinning ko'zi o'tkirligi kabi tipik xususiyatlari boshqa predmetlarga nisbatan metaforik usulda ko'chiriladi, natijada konnotativ ma'no yuzaga keladi hamda matnning ta'sirchanligi oshadi.»² Metafora bilan o'xshatish konstruksiyaning o'zaro farqi haqida tilshunoslarimiz o'zlarining fikrlarini aytib o'tishgan. Ularda asosan quyidagi farqlar sanab o'tiladi: 1. O'xshatishda so'zlar o'z ma'nosi bilan ishtirok etadi. Metaforada so'zlar doimo ko'chma ma'noda bo'ladi. 2. O'xshatishda ikki komponent — o'xshatiluvchi obyekt va o'xshovchi obraz qiyoslanadi. Metafora esa bir komponentli bo'ladi. 3. O'xshatishlarda kengayish imkoniyati ko'p, bir gap hatto abzas dara-

¹ Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. — Тошкент, 1976, 13-бет.

² Мамадалиева М. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти. — Тошкент, НД, 12-бет.

ja-sida kengayishi mumkin. Metaforalar esa so'z yoki so'z bi-rikmasidan iborat bo'ladi. 4. O'xshatishda maxsus ko'rsatkichlar bo'ladi: *-dek, -day, -simon, -larcha, kabi, singari, o'xshamoq* va boshqalar. Metaforalarda bunday ko'rsatkichlar bo'lmaydi. Buni quyidagi misoldan ham ko'rish mumkin: *Karim tulkiday ayyor odam*. O'xshatish konstruksiya. Bunda *Karim* — o'xshatish subyeksi, *tulki* — o'xshatish etaloni, *ayyor* — o'xshatish asosi, *-day* — o'xshatishning shakliy ko'rsatkichi. Bu to'liq o'xshatish. *Karim — tulki*. Bu qisqargan o'xshatish, chunki gapda o'xshatish asosi (qaysi xususiyati o'xshashligi) va ko'rsatkichi ifodalanmagan. *Voy, tulki-yey...* (Karimga nisbatan ishlatilmoqda) Bu metafora hisoblanadi. Chunki, Karimning ayyorligi obrazli tarzda ifodalanyapti, butunlay qayta nomlanyapti. Metaforalarga misollar: 1. *Esh-shak, bu nima qilganing?* 2. *Qamoqxonalarining «telegrafi» (gap tashuvchi, ayg'oqchi) juda aniq ishlaydi.* 3. — *Ko'ksiga pishoq sanchibdi, — dedi barak navbatchisi. — Battar bo'lsin! Itga it o'limi. Mahbuslar baribir uni tirik qo'yishmasdi.* 4. — *Oshga pashsha tushdi, aka! — dedi qo'rqa-pisa... «Devoriy gazeta» o'lgur keldi.* 5. *Qishdan qolgan qarg'alar.* 6. *Buqalamun bilan uchrashuv.* (S.Ahmad) 7. *Otabek bu cho'ltoq supurgini tanidi va uning istehzolarini payqadi* (A.Qodiriy)

Ayrim manbalarda metaforalarning mazmuniy jihatdan uch turi mavjudligi aytiladi: odatiy, jonlantirish va sinestetik metaforalar.¹ Yuqorida ko'rib o'tilgan metaforalarning barchasi, asosan, odatiy metaforalardir. Jonlantirish badiiy nutqqa obrazlilik baxsh etuvchi muhim vositalardan biridir. «Badiiy san'atlar» kitobi mualliflari bu haqda shunday yozadilar: «Jonlantirish — istioraning bir ko'rinishi. Jonlantirish odamlarga xos bo'lgan xislatlarni jonsiz predmetlar, tabiat hodisalari, hayvonot, parranda, qush kabilarga ko'chirish orqali paydo bo'ladigan tasvir usulidir.»² «O'zbek tili stilistikasi»da ham «kishilarning harakatlari, his-tuyg'ulari, so'zlash va fikrlashlari jonsiz predmetlarga ko'chirilishi»ga³ jonlantirish deyilishi

¹ Миртожиев М. Лингвистик метафоралар таснифи.//ЎТА, 1973, №4, 34-37-бетлар.

² Бобоев Т., Бобоева З. Ўша асар, 11-бет.

³ Шомақсудов А. ва б. Ўша асар, 245-бет.

ta'kidlanadi. Mumtoz adabiyotimizda jonlantirishning ikki turi farqlangan: 1. Tashxis — shaxslashtirish, jonsiz narsalarni insonlarday qilib tasvirlash. She'riyatda jonlantirishdan voqelikni obrazli tasvirlash maqsadida foydalaniladi. Tasvir obyektiga kitobxonni yaqinlashtirish, voqelikning anglanishini osonlantirish va quruq-rangsiz ifodadan qochish uchun ham mazkur usulga murojaat qilinadi. Quyidagi she'riy parchada muallif «kuz»ni jonlantirish orqali kitobxonning tasvirlanayotgan voqelikka munosabatini faollashtiradi:

*Nimani xohlayman? Istagim nima?
Changalzor shovqinin tinglab turaman.
Yaproqlar bandida kezgan jimgina
Ma'yus va bezovta kuzni ko'raman.
Uning qo'shig'ida, uning ohida
Sezaman odamzod qalbin gohida. (A. Oripov)*

Yoxud jonsiz narsaga insonga murojaat qilgandek munosabatda bo'lish ham jonlantirishning bir ko'rinishi hisoblanadi. Adabiyotshunoslikda bu hodisa apastrofa deb yuritiladi. Bunda narsa — buyum jonlantirilmaydi, faqat jonli deb tasavvur qilinadi. Bu usuldan qahramonning hech kimga aytolmagan ichki dardlarini, sirlarini oshkor qilishda foydalaniladi. Masalan: *Osmonga intilgan daraxtlar, ildizingiz yerdali-gini bila turib, kelib-kelib sizni quchgan ko'k bag'rini tilasizmi? Har bahor yashillikka aldanganingizni hazon pallasida sezmayisizmi yo hammasini bila turib, hammasini seza turib shamol izniga bo'ysunasiz, shitirlaysiz. Men ham shivirlayman... Sizga ingan shudring mening ko'z yoshim... Bilaman, bor dardimni to'kib solmasam ham voqifsiz ahvolimdan. Zotan, siz tirik xotirasiz. Bebosh yaproqlarning shivir-shiviri, mungli yomg'irkuy, egilmachiq maysalar, injiq shamol, chuchmo'ma xo'rsinig'i, yuragimning ado bo'lmas o'kinchi, siz soddagina daraxtlarim va men egilishni eplolmagan asov g'alayon — hammamiz yolg'iz sog'inch bilan bog'langanmiz. (Y. Akram)*

2. Intoq — nutq sohibi sifatida tasvirlash, insonlardek gapirtirish demak. Intoq bolalarga atalgan she'r va hikoyalarda, ertak va masallarda ko'p qo'llaniladi. Intoq san'atidan masallarda alohida maqsad bilan foydalaniladi. Insonlarga xos ba'zi

qusurlar, kamchiliklar narsa-buyumlar misolida obrazli qilib ko'rsatib beriladi. Yevropa adabiyotshunoslik ilmida **allegoriya** deb ataladigan ko'chim ham «gapirtirish» usuliga asoslanadi. Intoq-jonlantirishda narsa va buyumlar, hayvonlar insonlardek gapiradi. Allegorik-jonlantirishda «hayvon va jonivorlar insonlar kabi harakat qiladi, ular kabi gapiradi. O'quvchi esa asosiy e'tiborini shu hayvonlar orqali tasvirlanayotgan inson obraziga qaratadi. Demak, allegoriyada obrazlar sistemasi ikki qator hisoblanadi, ya'ni asarda tasvirlanayotgan hayvonlar obrazlari qatori va ular orqali shu xarakterdagi kishilar qatori».¹ Muxtor Xudoyqulovning «Sher bilan pashsha» deb nomlangan masalida ham ayrim insonlarga xos maqtanchoqlik, yolg'on ishlatib bo'lsa ham obro' topishga urinish illati obrazli ifodasini topgan: *Bir pashsha Sherning qulog'iga bir zum qo'ndi-yu, uchib ketdi. So'ng ko'ringanga maqtandi: — Biz Sher bilan juda yaqinmiz, ko'p masalalarda u men bilan maslahatlashib turadi... Pashshalarga ishonmang!*

Sinestetik metaforalarda bir sezgi organi bilan idrok etiladigan narsa-tushuncha boshqa sezgi organi bilan idrok etiladigan narsa-tushunchaga o'xshatiladi, yaqinlashtiriladi va shu asosda ko'chma ma'no yuzaga keladi. Masalan: *Shirin tabassum, shirin gap, shirin uy; yengil tabassum, yengil nigoh, yengil qadam, og'ir tush, og'ir gap, og'ir masala* kabi. Bu misollarda keltirilgan shirin, yengil, og'ir sifatlarida sinestetik metafora sodir bo'lgan. Maza-ta'm ma'nosini bildiruvchi «shirin» va o'lchovni ifodalovchi «yengil» so'zlari «yoqimli» ma'nosida, «og'ir» so'zi esa «yoqimsiz» ma'nosida kelgan.

Metonimiya deb voqea-hodisa, narsa-buyumlar o'rtasidagi o'zaro yaqinlik va bog'liqlik asosida ma'no ko'shishiga aytiladi. Metonimiya ham qiyosga asoslanadi. Faqat «metaforada bir-biriga o'xshash predmetlarning belgilari qiyoslansa, metonimiyada bu ikki predmet tashqi ko'rinishi yoki ichki xususiyatlari bilan bir-biriga qandaydir aloqasi bo'lsa ham, ammo, umuman bir-biridan farq qiluvchi (bir-biriga o'xshamagan) predmetlarning belgilari chog'ishtiriladi».²

¹ Шомақсудов А. ва б. Ўша асар, 246-бет.

² Шомақсудов А. ва б. Ўша асар, 237-бет.

Masalan: ...yaxshiliqmi, yomonliqmi haytovur bo'ladirgan ko'ngilsiz gapni kechikkani yaxshi... **Fuzuliyni yaxshilab o'qush kerak.** (A.Qodiriy) Ushbu gapda muallif va uning asarlari o'rtasidagi aloqadorlikka asoslanib «asar» muallif nomi bilan qayta nomlanayapti. Yoki: *Saroy tinch uyquda, tun yarim* (A.Qodiriy). Bu misolda «saroy» so'zi orqali «saroydagi odamlar» ma'nosi ham ifodalangan. Metonimiyaning turli ko'rinishlari mavjud va bu haqda tilshunoslikka oid adabiyotlardan atroflicha ma'lumot olish mumkin. Biz sizga bir mansurani havola qilmoqchimiz. Unda muallifning metonimik qayta nomlash usulidan mahorat bilan foydalanganiga o'zingiz guvoh bo'lasiz:

Xemengueyni o'qish

— Aka, *Xemenguey* ham badimga urib ketdi, — dedi buxorolik shoir. — Endi o'qiyapman *Jabron Xalil, Folkner, Frishni.*

O'sha kuni uyga keldim. Yana kezib chiqdim o'zim sevgan Ernst olamlarini.

To'g'ri ekan. Badga urishi mumkin ekan hatto Xemenguey ham.

Agar o'z erking ko'rinsa juda uzoq. Ishonching darz ketsa.

Tuyulsa omonat, liqildoq.

Muomalaga o'rgatar Xemenguey. Olijanob muomalaga. Biz esa tobora yiroqlashib boryapmiz bunday muomaladan. (I.G'afurov)

Sinekdoxa deb butun bo'lak munosabatiga asoslanuvchi ma'no ko'chishiga aytiladi. Adabiyotlarda «ko'plik o'rnida birlik yoxud birlik o'rnida ko'plik shakllarini qo'llash yo'li bilan ham sinekdoxalar yaratish mumkin»ligi¹ aytilgan. *Daraxtlar sarg'aydi, olma gulladi, qo'limni kesib oldim* birikmalarida butunning nomi bilan bo'lak; *har ishga burnini suqmoq, tirnoqqa zor, jamoaning qo'li baland keldi* kabi birikmalarda qismning nomi bilan butun ifodalanyapti. Badiiy nutqda

¹ Бобоев Т., Бобоева З. Ўша асар, 24-бет.

sinekdoxadan ixchamlilik va ifodalilikni ta'minlash maqsadida foydalaniladi.

Kinoya deb «til birligini uning haqiqiy ma'nosiga qarama-qarshi ma'noda, kesatiq, qochirim, piching bilan ishlatishdan iborat ko'chim»ga¹ aytiladi. Kinoya qadimdan adabiyotimizda ta'sirchan ifodalar yaratishda qo'llanilib kelingan. Yevropa adabiyotshunosligida bu hodisa «ironiya» atamasi ostida umumlashtiriladi. Uning **antifraza** (masxara, u yoki bu ijobiy xususiyatni kulgi, kalaka yo'li bilan inkor qilish) hamda **sarkazm** (zaharxanda ta'na, istehzoli piching, shama) deb ataluvchi ko'rinishlari farqlanadi. Mohir so'z ustasi, xalqimizning ardoqli adibi Abdulla Qahhor asarlarida kinoyaning nodir namunalarini uchratish mumkin. U «Mayiz yemagan xotin», «Adabiyot muallimi», «Nutq» kabi hajviy hikoya va fel'etonlarida kinoyaning turli ko'rinishlaridan foydalangan holda betakror obrazlar yaratgan. Masalan, adibning «Mayiz yemagan xotin» hikoyasidagi ironik bo'yoqlarda tasvirlangan Mulla Norqo'zi ana shunday obrazlardan hisoblanadi: «*Ayol kishi erkakka qo'l berib so'rashdimi, bas!.. Ro'za tutgan kishi og'zini chayqasa, suv tomog'iga ketmasa hamki, ro'zasi ochiladi — shu og'iz chayqashdan bahra oladi-da! Abdulhakimning qiziga usta Mavlonning o'g'li bir hovuch mayiz berganini o'z ko'zim bilan ko'rganman. Hayo bormi shularda? Shariat yo'li — xo'p yo'li. O'n bir yasharida paranji yopinmagan qizdan qo'lni yuvib qo'ltiqqa ura bering. Paranji hayoning pardasi-da!*»

Perifraz deb ataluvchi tasviriy ifodalar ham badiiy nutqning emotsional-ekspressivligini ta'minlovchi uslubiy vositalardan hisoblanadi. Perifraz deb «narsa, hodisani o'z nomi bilan emas, ularni xarakterli belgi-xususiyatlari asosida tasviriy usul bilan ifodalash»ga² aytiladi. Shuni unutmash kerakki, har qanday narsa — hodisa nomini boshqa ibora bilan atayverish kutilgan effektini bermaydi. Atalayotgan hodisa bilan yangi nom-ibora o'rtasida mazmuniy yaqinlik bo'lishi lozim. Masalan, **uchuvchilar — samo lochinlari, akula — suv osti hukmdori, sher — hayvonlar**

¹ Ҳожиёв А. Ўша асар, 49-бет.

² Ҳожиёв А. Ўша асар, 80-бет.

sultoni, *Samarqand* — *Sharq darvozasi*, *teatr* — *ma'naviyat o'chog'i*, *yoshlik* — *sevgi fasli* kabi.

Mubolag'a, grotesk va kichraytirish. Narsalarni, voqea va hodisalarni, his-tuyg'ularni, belgi-xususiyatlarni o'ta bo'rttirib tasvirlashga mubolag'a (yoki **giperbola**) deyiladi. Mubolag'a ham tasvirning ta'sirchan chiqishiga, obrazli ifodalanishiga xizmat qiladi. «Mubolag'aning so'z ma'nosining ko'chishiga asoslanishi uning troplar guruhiga mansubligini ko'rsatsa ham, u tropning boshqa ko'rinishlaridan farq qiladi. Chunki tropning boshqa ko'rinishlarida ko'chma ma'no ma'lum bir belgi asosida o'xshatish, taqqoslash, voqea-hodisa yoki predmetlar o'rta-sidagi bog'liqlikka ko'ra bo'lsa, mubolag'a esa to'g'ri ma'noda tushunmaslikni talab etadi».¹ Mubolag'aga asoslangan ko'chim badiiy matnga nutq predmetiga nisbatan tinglovchi yoki kitobxon e'tiborini tortish va nutqning emotsional-ekspres-sivligini ta'minlash maqsadi bilan olib kiriladi. Mubolag'ada ifodalanayotgan axborot tabiiyki, hayot haqiqatiga mos kelmaydi. Lekin me'yor buzilsa kutilgan effektga erishilmasligi ham mumkin. Aslida «mubolag'ali nutqning asosiy maqsadi axborot berish emas, balki, tinglovchi yoki o'quvchiga ta'sir qilishdir.»² Masalan, quyidagi parchada yozuvchi qahramon portretini mubolag'ador qilib tasvirlash orqali komik effekt yaratishga muvaffaq bo'lgan: *Mahallamizda Mamajon lo'mboz degan devdek kishi bo'lardi. Bo'yi unchalik daroz emasdi-ku, ammo eniga qarichlab o'lchasa, ikki gazdan oshiq chiqardi. O'tirganda dumbasi quymoqqa o'xshab yoyilib ketib uch gazga doira yasardi. Qorni shu qadar osilib ketganki, o'tirganda yerga yozsa bir ko'rpachalik joyga nari ketib qolardi. Kindigi qichiganda qo'li yetmay, otashkurak bilan qashlardi.* (S.Ahmad)

Mubolag'a yo'li bilan komik effekt yaratishning yana bir usuli **grotesk** deb ataladi. «**Grotesk** fransuzcha so'z bo'lib, kulgili, g'ayri tabiiy degan ma'nolarni bildiradi. Grotesk satirada haqiqiy holni fantaziya bilan qo'shib vahimali hamda kulgili tarzda bo'rttirib tasvirlashdir. Grotesk haqiqatni inkor etmaydi,

¹ Абдурахмонов А. Ўша асар, 132-бет.

² Абдурахмонов А. Ўша асар, 133-бет.

balki haqiqatni haqiqatsimon g'ayri tabiiy shakllarda yana-da ta'sirliroq ifodalash san'atidir».¹ Abdulla Qahhorning ko'pgina feletonlarida turmushda uchrab turadigan salbiy holatlar, ijtimoiy va ma'naviy illatlar grotesk usulida oshkor qilinadi. Adibning «Bildirish» deb nomlangan feletonida o'zini duoxon va tabib deb atab odamlarni laqillatishni kasb qilib olgan «Cho'loq domla» haqida so'z boradi. U qabul qiladigan kasallar ham, tavsiya qiladigan dori-darmon ham, ish tarzi ham g'ayri tabiiy tarzda ifodalanadi: **Qabul qiladigan kasallar:** *Kindigiga bod to'xtagan, ko'kragi shishgan, tug'maydigan xotinlar, ishq dardiga muhtalo bo'lgan laylilar, majnunlar, parilar, yuk tashlagan kelinlar. Ayniqsa, xazonrezgi, toshqizig'i vaqtida qaytalanadigan jinni hamda arvoh urganlar va boshqalar...* **Dorilardan namunalari:** *Qo'ziqorinning bargi, havoning yog'i so'ngra mo'riining qurumi, chilimning suvi, aravaning g'ij-g'iji va bundan bo'lak turli-tuman atorning qutisida yo'q dori-darmonlar.*

*Jinnilarni tuzatish borasidagi ikki so'nggi tajribamiz Qo'qonning Mirtohir mahallasidagi dong'li bir jinni ustida bo'ladi. Tashreh uchun sakkizta belkurak, yettita ketmon buyuriladi. Dori uchun eng munosib Hamroqulov qorining ashula aytganda chiqargan teri lozim ko'riladi.*²

Kichraytirish (litota) deganda mubolag'aning aksi tushu-niladi. «Lekin mohiyat e'tibori bilan ular qarama-qarshi hodisalar emas, har ikkisi ham voqelikni haddan tashqari kuchaytirib tasvirlashga xizmat qiladi, faqat ularning ifoda-la-nish usulidafarq bor: giperboladavoqelikto'g'ridan-to'g'ri, bevosita bo'rttirib ko'rsatilsa, litotada biror voqelikni kichray-tirish vositasida beriladi».³ — *Tilimni qichitma, jo'jaxo'roz! Aytmadimmi, kuzda qiyqillab stolning tagiga kirib ketasan, deb... Eh-e, sening xo'roz bo'lishingga hali o'n to'rt prosent bor* (A.Qahhor). Bunda qarshidagi insonni «jo'jaxo'roz» deb kichraytirish orqali o'zining kuchli ekanligi ta'kidlanayapti.

¹ Тоғаев О. Публицистика жанрлари. — Тошкент, «Ўқитувчи», 1976, 155-бет.

² А.Қаҳҳор. Асарлар. 5-жилдлик, 4-жилд. — Тошкент, «Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти», 1988, 255-бет.

³ Абдуллаев А, Ўша китоб, 32-бет.

Yoki, quyida berilgan misoldagi birinchi lofchi mubolag'adan foydalangan bo'lsa, ikkinchisining nutqida kichraytirish va mubolag'a birdaniga kuzatiladi, hatto mubolag'a orqali birinchi obyekt yo'qqa chiqarilyapti: *Bir lofchi ikkinchi lofchining uyiga kelib dedi:*

— *Sizga bir gilamni sovg'a qilib keltirdim, uning bir uchi bu yerda bo'lsa, ikkinchi uchi Samarqandda turibdi.*

Ikkinchi lofchi unga darhol javob berdi:

— *Rahmat, yaxshi qilibsiz, mehmonxonadagi gilamning o'ziga yeriga o't tushib kuygan edi, sen sovg'a qilgan gilamni o'shanga yamoq qilaman.*

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Sintaktik parallelizm deganda nimani tushunasiz?
2. Emotsional gap deb nimaga aytiladi?
3. Ritorik so'roq gap deb nimaga aytiladi?
4. Inversiya deb nimaga aytiladi?
5. Elli psis haqidama'lumot bering.
6. Gradatsiya deganda nimani tushunasiz?
7. Antiteza va oksyumoron badiiy matnga nima maqsadda olib kiriladi?
8. Farqlash tasviriy vosita sifatida qanday uslubiy vazifa bajaradi?
9. O'xshatish haqida ma'lumot bering.
10. Ko'chimlar deb nimaga aytiladi?
11. Metafora deb nimaga aytiladi?
12. Metonimiya deb nimaga aytiladi?
13. Sinekdoxa deb nimaga aytiladi?
14. Perifraz deb nimaga aytiladi?
15. Mubolag'a, grotesk va kichraytirish deb nimaga aytiladi?
16. Ko'chimlardan badiiy matnda nima maqsadda foydalaniladi?

BADIIY MATNNI TAHLIL QILISH TAMOYILLARI

Reja:

1. Badiiy matnni tahlil qilish tamoyillari.
2. Badiiy matnni tahlil qilish usullari.

Tayanch tushunchalar:

Metodologiya, metod, tamoyil, usul, shakl va mazmun birligi tamoyili, makon va zamon birligi tamoyili, xususiylikdan umumiylikka o'tish tamoyili, ilmiy mushohada usuli, lisoniy tabdil usuli, matn variantlarini qiyoslash usuli, lug'atlarga asoslanish usuli.

Badiiy matnning lisoniy tahlili fanining metodologiyasi dialektik tafakkur qonuniyatlariga asoslanadi. Metodologiya so'zi yunon tilidan olingan bo'lib, *metodos* — yo'l, usul va *logos* — ta'limot demakdir. Boshqacha qilib aytganda, insonning nazariy va amaliy faoliyatini to'g'ri uyushtirish, tashkil etish haqidagi ta'limotdir. Dialektik tafakkur narsa va hodisalarning mohiyati ularning bir-biri bilan aloqadorligi va rivojlanishi falsafiy qonunlar, tushunchalar (kategoriyalar) tizimi yordamida ochib beradi. Dialektikaning qonun va tushunchalari voqelikdagi narsa va hodisalarning eng umumiy aloqasini aks ettirib, insonda narsalarning mohiyatiga chuqur kirib borish va ongli tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. Lekin mazkur qonuniyatlar muayyan badiiy asarga tatbiq qilinganida uning xususiy tomonlarini hisobga olish zarur. Shundan kelib chiqib, badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida quyidagi tamoyillarga tayanib ish ko'risa maqsadga muvofiq bo'ladi degan fikrdamiz:

1. Shakl va mazmun birligi tamoyili.
 2. Makon va zamon birligi tamoyili.
 3. Xususiylikdan umumiylikka o'tish tamoyili.
- Tahlil usullari sifatida esa quyidagilar e'tirof etiladi:
1. Lisoniy tabdil usuli.
 2. Matn variantlarini qiyoslash usuli.
 3. Lug'atlarga asoslanish usuli.
 4. Lisoniy birliklar indeksini tuzish usuli.

1. Shakl va mazmun birligi tamoyili. Borliqdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi aloqadorlik, bog'lanish turlaridan biri shakl va mazmunning dialektikasidir. Shakl va mazmunning dialektik birligi tushunchasi har qanday matn uchun zaruriy xususiyat hisoblanadi. Faylasuflar mazmunga «muayyan narsa va hodisalarni tavsiflovchi ichki elementlar va o'zgarishlarning majmui» deb baho beradilar. Shaklni esa «mazmunni ifodalash usuli, tashkil etuvchisi» sifatida talqin qiladilar. Shakl va mazmun bir-biri bilan shunday bog'lanib ketganki, birida sezilgan nuqson ikkinchisidagi butunlikka putur etkazishi mumkin. Shakl va mazmun muvofiqligi buzilsa, muallifning niyati to'la namoyon bo'lmay qolishi turgan gap. Bunda asosiy e'tiborni matn va uning janr xususiyati o'rtasidagi muvozanatga qaratgan holda, matndagi lisoniy birliklarning matn tabiatiga mosligi masalasini ham diqqat markazidan qochirmaslik kerak. Masalan, qahramon ruhiyatidagi g'azablanish holatini ifodalashda siqiq jumalarning ishlatilishi, dag'al va chet so'zlarning qo'llanishi kabilar ham mazkur tamoyil asosida tekshirilishi mumkin. Yoki muallif nutqini ko'zdan kechiradigan bo'lsak ijobiy qahramon tasvirida ko'tarinki bir ruh, yorqin ranglar va yoqimli ifoda tarzini sezamiz. So'zlar ham shunga mos tanlanadi. Salbiy qahramon tasvirida esa buning teskarisini kuzatamiz. Yuz-ifoda yoki fe'l-atvor tasvirida tund ranglar, bezgin ruh va yoqimsiz ifoda tarzi sezilib turadi. Insonning fe'l-atvori va qiyofasida ham ma'lum ma'noda muvofiqlikning bo'lishi tabiiy hol. Yozuvchilar badiiy asar yaratishda bu muvofiqlikni yana-da bo'rttirib, yana-da ta'kidlab ifodalashga harakat qiladilar. Shu orqali asarning ishonarliligini ta'minlaydi hamda kitobxon munosabatini shakllantirib boradi. Mavzu bilan tanlangan janr o'rtasidagi moslik shakl va mazmun birligi tamoyilining asosiy tekshirish obyektlaridan hisoblanadi.

2. Makon va zamon birligi tamoyili. Badiiy matnning til xususiyatlari tekshirilayotganida undagi har bir hodisaga makon va zamon birligi tushunchasini hisobga olib yondashish kerak. Har qanday asar davr va makon bilan bog'liq

holda yuzaga keladi. Tarixiy mavzudagi asar tilida muayyan zamon ruhini tashuvchi voqealarning qaysi makonda, qanday muhitda yuz berayotganini oydinlashtiruvchi leksik-grammatik birliklar ishtirok etadi. Makon va zamon birligi tushunchasi badiiy asargagina xos belgi emas. U har qanday matn ko'rinishiga taalluqlidir. Ushbu tamoyil asosida tahlil olib borilayotganda matn yozilgan davr, matnda ko'tarilgan mavzu va matn birliklarining tabiatiga qarab diaxron va sinxron aspektlardan biri tanlanishi kerak. Buni yirik so'z san'atkori Abdulla Qahhor hikoyasidan olingan quyidagi parcha asosida ko'zdan kechiramiz:

- *Ha, sigiring yo'qoldimi?*
- *Yo'q... sigir emas, ho'kiz, ola ho'kiz edi.*
- *Yo'qolmasdan ilgari bormidi? Qanaqa ho'kiz edi?*
- *Ola ho'kiz...*
- *Yaxshi ho'kizmidi yo yomon ho'kizmidi?*
- *Qo'sh mahali...*
- *Yaxshi ho'kiz birov yetaklasa ketaberadimi?*
- *Bisotimda hech narsa yo'q...*
- *O'zi qaytib kelmasmikin?... Birov olib ketsa qaytib kela*

ber, deb qo'yilmagan ekan-da. Nega yig'lanadi? A? Yig'lanmasin! (Tanlangan asarlar. 1-tom. 33-bet). Bu suhbat qayerda, qaysi davrda, qanday odamlar o'rtasida bo'lib o'tayotganligini keltirilgan ushbu kichik parchadan ham bilsa bo'ladi. Savol ham qisqa, javob ham. Savol berish tarzida kibr, mensimaslik, voqelikka arziyas bir narsaga qarayotgandek beparvo munosabat seziladi. Piching, kesatiq va masxara ohangi aniq aks etgan. Javobdan esa qahramonning soddaligi, faqirligi anglashiladi. Suhbat amin huzurida bo'lib o'tyapti. Shunga muvofiq rasmiy nutq elementlaridan foydalanilgan.

3. Xususiylikdan umumiylikka o'tish tamoyili. Har bir til hodisasi muayyan matnda alohida-alohida olib o'rganiladi, izohlanadi va shu asosda umumlashtiriladi. Badiiy asarda tilga olingan detallar asarning umumiy ruhiga yoki davr ruhiga qay darajada mos kelishi aniqlanadi. qahramon dunyoqarashi uning nutqida qay darajada aks etgan? Asar ishtirokchilarining dia-

loglari monologlari badiiylik talablariga javob beradimi? Umu-man, asardagi xususiy holatlar asarning butuniga aloqadormi, yo'qmi kabi holatlar aniqlanadi. «Mavzu, janr, uslub va tilga xos umumiy belgilar hamda muallif individualligiga xos xususiy belgilarning matnda namoyon bo'lishini izohlash»¹ ham shu tamoyil talablaridan hisoblanadi. Turli qatlamga xos so'zlarning badiiy matnda qo'llanishi bilan bog'liq tekshirishlar yoki qahramonlarning o'zlari mansub bo'lgan toifa tilidan qay darajada iste'foda qilishini o'rganish kabilarda xususiylkdan umumiylikka o'tish qonuniyati hisobga olinadi.

1. Lisoniy tabdil usuli. Tabdil – «almashtirish, o'zgartirish, o'rin almashtirish» degan ma'noni bildiradi. Ayrim adabiyotlarda o'zakdosh so'zlarning juft holda qo'llanishiga nisbatan ham ishlatilishi aytiladi.² Asar tilining badiiyligi, ishonarliligi, yozuvchining mualliflik mahoratini aniqlashda ushbu tahlil usuli natijalaridan foydalaniladi. Asarda qo'llanilgan so'z yoki iboralarni, jummalarni qayta tuzib ko'rish, o'xshashi bilan almashtirib ko'rish va shu asosda baho berish nazarda tutiladi. Masalan, Abdulla Qahhorning «Anor» hikoyasidagi mana bu misolga e'tibor bering: «— *Yo qudratingdan, indamaydi-ya! — dedi Turobjon keltirgan matoini titkilab — mana, chaynab ko'r! Ko'rgin, bo'lmasa, innaykiyin degin...*

Ayni o'rinda *narsa* so'zi emas, balki atayin *mato* so'zi qo'llangan. *Narsa* so'zi uslubiy jihatdan xolis, *mato* so'zi esa ayni ma'nosi bilan xolis emas, ya'ni unda kamsitish bilan bog'liq ma'no qirrasini mavjud, bu ma'no qirrasini titkilab fe'l shakli bilan yana ham ta'kidlangan. Anorga boshqorong'i bo'lgan va erining anor olib kelishini intiq kutib o'tirgan xotin nazarida, bu-ku arining uyasi — mumli asal ekan, toza asalning o'zi ham *narsa* emas faqat *mato*. Hikoyaning umumiy intonatsiyasi, voqea rivoji ayni o'rinda *mato* so'zini boshqa sinonimi bilan almashtirishga imkon bermaydi.»³

¹ Ўринбоев Б. ва б. Ўша асар, 16-бет.

² Зиёвуддинова М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг «Мафотиҳ ал-улум» асарида поэтика. — Тошкент, ТДШИ, 2001, 66-бет.

³ Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. — Тошкент, «Ўзбекистон», 1992.

Mahoratli adib Cho'lpon asarlaridan bunday holatlarni istagancha topish mumkin. Masalan, o'zbek tilida o'ramoq, burkamoq, chulg'amoq, chirmamoq tarzidagi ma'nodosh so'zlar qatori mavjud bo'lib, burkamoq so'zida o'ramoq so'ziga nisbatan o'rash belgisi anchayin ortiq, ya'ni uning ma'no qurilishida «hech bir ochiq joyini qoldirmay» degan qo'shimcha ifoda semasi mavjud. Shuning uchun ham ushbu parchada Cho'lpon tegishli mazmun ifodasi uchun o'ramoq so'zini emas, balki ayni burkamoq so'zini tanlash orqali tasvirdagi aniqlik va ekspressivlikni oshirishga muvaffaq bo'lgan: *Hali tuzuk-quruq odam qatoriga kirib etmagan bu qizchani katta xotinlarning oriyat paranjisiga burkaganlar, paranjining uzun etaklari katta bir tugundek uning qo'ltig'ini to'lg'azardi.* Shuning uchun ham mazkur o'rindagi birliklarni sinonimi bilan yoki boshqa biror so'z bilan almashtirib bo'lmaydi. Almashtirilsa asar badiyatiga putur yetadi.

2. Matn variantlarini qiyoslash usuli. Bu usul orqali ma'lum asar matni boshqa variantlari bilan qiyoslanadi va lisoniy farqlarning mohiyati adib nuqtai nazari, badiiy-estetik niyati hamda asar g'oyasiga bog'lab yoritiladi. Yozuvchining badiiy asar tili ustida ishlashini o'rganishda, yozuvchi tuzatishlarni ayni bir mazmunni ifodalashga qaratilgan turli vositalarni aniqlashda va umuman yozuvchining tildan foydalanishdagi mahoratini belgilashda bu usul yaxshi samara beradi. Masalan, «Navoiy» romanining qo'lyozmasida: — *Buvijon, — hayajonlanib so'zladi Dildor, — ko'rsangiz ayting, hech qanday yomon niyatda bo'lmasin, tinch yursin* (600-bet). Nashrda: — *Buvijon, — shivirladi u, — uni ko'rsangiz ayting, hech qanday yomon niyatda bo'lmasin, tinch yursin* (237-bet).

Bu epizodda suhbat podshoh harami darvozasi yonida yuz beryapti. Vaziyat va ruhiy holat uyg'unligi ikkinchi variantda aniq ko'rinadi. Yoki G'afur G'ulomning «Shum bola» asari qahramoni — Qoravoyning yoshi dastlabki nashrda 17, keyingi nashrda 14 deb berilgan. Bunda ham qahramonning hattiharakati va yoshi o'rtasida muvofiqlik hisobga olingan. Bu bevosita yozuvchining tuzatishlari. Shunday holatlar bo'ladiki,

asar matni noshirlar tomonidan yoki adabiyotshunoslar tarafidan atayin o'zgartiriladi. «O'tkan kunlar» romani bir necha o'zgartishlar bilan nashr etib kelingani ko'pchilikka ma'lum.

3. Lug'atlarga asoslanish usuli. Asar tili, ayniqsa tarixiy mavzudagi asar yoki tarjima asarlarining til xususiyatlari tekshirilayotgan paytda tegishli lug'atlarga murojaat qilish lozim bo'ladi. Masalan, «Shayboniyxon» dostoni tilida qo'llanilgan *gudar, savash, sovut, sodoq, g'ul, tuv, baydoq* kabi o'sha davr ruhiyatiga mos harbiy atamalar ma'nosini bilish asarni puxta o'rganishga yordam beradi. Bu-ku bir necha yuz yil oldingi asar ekan, o'tgan asr boshlarida yozilgan asarlar uchun ham lug'at tuzish oddiy ehtiyojga aylanib bormoqda. Masalan, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz O'tar, Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon kabi shoir va yozuvchilarning asarlari uchun maxsus, so'zlarning bevosita asarda reallashgan ma'nosiga asoslanib tuzilgan lug'atlar tayyorlanishi kerak. «O'tkan kunlar»da har bir sahifa ostida ayrim tushunarsiz so'zlarning izohi berib borilgan. Masalan, *utta* — u yerda; *siporish* — topshiriq; *muvofiguttab'* — ta'bg'a mos, munosib; *ashrof* — e'tiborli kishilar, ulug'lar; *mushovir* — maslahatshi; *musohib* — hamsuhbat kabi. Va bu faqat mazkur asardagina emas, boshqalarida ham shunday. Lekin adibning barcha asarlarining tiliga bag'ishlangan maxsus lug'at tayyorlanishi lozim. J.Lapasovning «Badiiy matn va lisoniy tahlil» deb nomlangan qo'llanmasida muayyan bir badiiy matnning lug'atini tuzish bo'yicha namunalar hamda lug'at ustida ishlash bo'yicha muhim ko'rsatmalar berilgan. Olim to'g'ri ta'kidlaganidek: «Badiiy matnning lisoniy tahlilini turli-tuman lug'atlarsiz tasavvur qilish qiyin. Lug'at ustida ishlash o'quvchi va talabalarining so'z boyligini, og'zaki va yozma nutqini o'stirishning eng muhim omillaridan biri bo'lib hisoblanadi va shu lug'at yordamida nafaqat so'zlarning tub ma'nosini, balki ko'chma ma'nolari, har bir so'zning qaysi til unsuri ekanligi, etimologiyasi (so'zning kelib chiqish tarixi va tadrijiy rivoji), tarkibi, ba'zan esa grammatik shakli bilan yaqindan tanishiladi.»¹

¹ Лопасов Ж. «Бадий матн ва лисоний таҳлил». — Тошкент, «Ўқитувчи», 1995.

4. Lisoniy birliklar indeksini tuzish usuli. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili jarayonida asardagi lisoniy birliklarning indeksini tuzib chiqish talab qilinadi. Buning uchun dastlab, asardagi eng ko'p qo'llanilgan, asar badiiyati uchun xarakterli bo'lgan birliklar (masalan, iboralar, sinonimlar, antonimlar yoki epitetli birikmalar, metonimiya, metaforalar bo'lishi mumkin) aniqlanadi. Keyin alifbo tartibida terib chiqiladi. Bu yozuvchining lisoniy mahoratini yoritishda faktik material vazifasini o'taydi. Masalan, mohir so'z san'atkori Abdulla Qahhorning «Sarob» romanida qo'llangan yuzdan ziyod ibora, metafora yoki metonimiyalarning indeksini quyidagi tarzda tuzib chiqishimiz mumkin: (5 jildlik. 1-jild. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1987 yil).

Iboralar:

Aftini burishtirmoq — qimirlasam, biqinim sanchadi, — dedi Saidiy xuddi hozir sanchadiganday aftini burishtirib. (41-bet)

Bo'yniga olmoq — Saidiy xayrlashib chiqdi, qishloqqa borishni bo'yniga olib qo'ydi. (83-bet)

Dami ishiga tushmoq — Saidiy Yoqubjonning aytganini qilganida Kenjaning dami ichiga tushdi. (124-bet)

Oqizmay-tomizmay yetkazmoq — So'z o'rni kelganda, u Saidiyda zakovat belgilari ko'rganini, bu yigit oddiy studentlardan yuqori turishini so'zlar, buni esa Munisxon oqizmay-tomizmay Saidiyga yetkazar edi. (67-bet)

Ta'bi ochilmoq — U qishloqqa kelganida dastlab yangi muhitga o'rganolmay ko'p qiynalgan edi, ammo o'rganganidan so'ng, ta'bi ochilib ketdi. (89-bet)

Yuragi dov bermaslik — Munisxon paltosining yoqasini ko'tardi-yu, eshikdan chiqishga yuragi dov bermay, turib qoldi. (43-bet)

Uhda qilolmaslik — Shef bilan ishlab ham uhda qilolmayotirsizmi? (82-bet)

Quloq bermoq — Qiz uning so'ziga o'zi ustidan chiqarilgan hukmni tinglaganday quloq berar edi. (35-bet)

Metaforalar:

Shervachcha — Assalomu alaykum, shervachcha, — dedi bir kekxa tovush va bu tovushning egasidan ilgari «to'q» etib hasxa kirdi. (88-bet) — **Shervachcha**, — dedi chol ikkala qo'lini ko'kragiga qo'yib, xirillab, — gazetaga bersalar... (89-bet)

Dori — Yo bosh og'rig'ini dori bilan bosaylikmi? Bir ryumka-bir ryumka... (129-bet)

Yaqinlik iplari — Bora-bora ikki oradagi Ehson tug'dirgan yaqinlik iplari uzila boshladi. (42-bet)

To'ngak — «To'ngak» bilan professor o'rtasida o'tgan bu gap butun universitetga dovrug bo'ldi. (43-bet)

Metonimiyalar:

Zal — Yana qarsak zalni ko'targuday bo'ldi. (94-bet) Butun zal domlaga qaradi (94-bet)

Katta, mayda — U «katta» yozish uchun avval «mayda» bilan o'guychi orttirish kerak, dedi. (136-bet)

Oshiqqlar — Xususan, Kenja Saidiyning «Oshiqqlar»i ochiqdan-ochiq sho'ro hukumatining xotin-qizlar ozodligi to'g'risidagi siyosatiga zarba berish, (...) Abbosxonning o'zi tasalliga muhtoj bo'lib qoldi. (139-bet)

Fakultet — Fakultetni tashlashga o'zingizda bu qadar majburiyat sezsangiz noiloj davom etmang, chunki bu narsa fakultetdan haydalisga olib keladi. (106-bet)

Firqa — Shunda, albatta firqa ko'rsatgan yo'ldan boramiz. (94-bet)

Universitet — Universitet chaqirtirayotir. (91-bet) «To'ngak» bilan professor o'rtasida o'tgan bu gap butun universitetga dovrug bo'ldi. (43-bet)

Shisha — Buni esa ko'proq shisha osonlashtiradi. (112-bet)

TAHLIL TIPLARI

Reja:

1. Tematik tahlil.
2. Kompleks tahlil.

Badiiy matnni tahlil qilishning tamoyil va usullari bo'l-ganidek, o'ziga xos tiplari ham mavjud. Tahlilning maqsadi, yo'nalishi va qamrovini asar hajmi jihatini hisobga olib ikkiga ajratish mumkin: tematik va kompleks tahlil.

1. Tematik tahlil deganda, biror bir badiiy asarni tilning bir jihati bo'yicha va ma'lum tamoyil, usullar bo'yicha tahlil qilish nazarda tutiladi. Tematik tahlil asosan, til sathlaridan biri bo'yicha amalga oshiriladi. Masalan, Cho'lponning «Kecha va kunduz» nomli romanini leksik-semantik jihatdan tahlil qilamiz, deylik. Asardagi lug'aviy birliklar (ayrim so'zlar, iboralar, maqollar, matallar, aforizmlar) ajratib olinadi. Lug'aviy birliklar asar badiyatiga qay darajada xizmat qilishi, an'anaviy yoki individual ekanligi aniqlanadi. Matn komponentlarini birikish usullari alohida o'rganiladi. Matn tiplari va uning o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

2. Kompleks tahlil. Tilning barsha sohalariga xos birliklar va ularning muayyan bir asarda qo'llanishini matnning umumiy mazmuni, janri, tarkibiy tuzilishi bilan o'zaro bog'liqlikda olib o'rganish kompleks tahlilning asosini tashkil etadi. Bu xildagi tahlil umumfilologik yo'nalish, mazmun va xarakter kasb etadi. Shuning uchun matnni tahlil qilishdan avval adabiyotshunoslik va tilshunoslik bilan aloqador sohalarning tamal qonuniyatlaridan albatta xabardor bo'lishimiz kerak. Bunday tahlil xususiylikdan umumiylikka o'tish tamoyiliga muvofiq olib boriladi. Kompleks tahlil biror bir ijodkorga bag'ishlangan bo'ladi. Bunday tahlilni bir asarni turli sathlar bo'yicha yoki bir necha asarni bir sath bo'yicha o'tkazish mumkin. Masalan, Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» romani lingvopoetikasi (til sathlari bo'yicha). Yoki Abdulla Qodiriy asarlari lingvopoetikasi. Bunda adib qalamiga mansub

barcha asarlarning lisoniy xususiyatlari tekshiriladi va natijalar umumlashtirib tahlilga tortiladi. Bu oson ish emas. Shuningdek, bir yoki ikki kishining ishi ham emas. Adib asarlarini har tarafлама tekshirish, tahlil qilish, shu kungacha qilingan barsha ishlarni bir joyga to'plash, tasniflash, indeksli ma'lumotlar bazasini yaratish, zaruriy lug'atlarni tayyorlash va boshqa ishlarni amalga oshirish jadal sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan lingvopoetikaning faoliyat doirasiga kiradi. Shuni unutmash kerakki, badiiy asar tom ma'noda estetik voqelikdir. Uni tematik tahlil qilamizmi, kompleks tahlil qilamizmi bundan qat'i nazar, asarning estetik hodisa sifatidagi mohiyatini nazardan chetda qoldirmasligimiz kerak.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Lisoniy tahlilning qanday tamoyil va usullari bor?
2. Shakl va mazmun birligi tamoyili deb nimaga aytiladi?
3. Makon va zamon birligi tamoyili deb nimaga aytiladi?
4. Xususiylkdan umumiylikka o'tish tamoyili deb nimaga aytiladi?
5. Ilmiy mushohada usuli deb nimaga aytiladi?
6. Lisoniy tabdil deganda nimani tushunasiz?
7. Matn variantlarini qiyoslash usuli deb nimaga aytiladi?
8. Lug'atlarga asoslanish usuli deb nimaga aytiladi?
9. Tematik tahlil deb nimaga aytiladi?
10. Kompleks tahlil deb nimaga aytiladi?

TAHLILGA TAYYORGARLIK BOSQICHLARI

Reja:

1. Dastlabki tayyorgarlik.
2. Matn va til estetikasi.
3. Badiiy matn va tasviriy vositalar.
4. Estetik hodisa sifatida matn.

Biror bir she'rni, hikoya yoki romanni o'qiyotganimizda asar mazmunini yakka-yakka so'zlardan yoki ayrim iboralarangina emas, balki matn deb ataluvchi butunlik bilan munosabatga kirishgandan so'nggina anglay boshlaymiz. Badiiy asarni gazeta o'qigandek o'qib bo'lmaydi. Badiiy asarni o'qish uchun ham alohida tayyorgarlik kerak. Voqealar tizimini kuzatib borish bilangina asar o'qigan bo'lib qolmaysiz. O'zingizda faol o'qish tarzini shakllantirishingiz zarur, aks holda asar o'qish shunchaki vaqt o'tkazish mashg'uloti bo'lib qolaveradi. Xo'sh, faol o'qish tarzini shakllantirish uchun nima qilish kerak? Buning uchun yozuvchi va matn bilan haqiqiy muloqotga kirishishingiz talab qilinadi. Ularga o'zingizning savollaringizni muntazam berib borishingiz zarur. Matnni har tomonlama tahlil qilib borishingiz kerak. Matn mohiyatiga kirib borish uchun avvalo tilshunoslik va adabiyotshunoslikning tamal qonuniyatlari-dan xabardor bo'lish lozim. Quyida sizga havola qilinayotgan tahlil tartibi qat'iy-qotma tartib emas, uni tahlil obyekt va metodiga qarab o'zgartirishingiz mumkin.

A. Dastlabki tayyorgarlik. Har qanday badiiy asarni o'qish uchun dastlabki tayyorgarlik zarur bo'ladi. Bu tayyorgarlik aslida avtomatik tarzda namoyon bo'ladi. Masalan, biror bir asarni o'qimoqchi bo'lganingizda asar muqovasining o'ziyoq sizga dastlabki ma'lumotlarni beradi. Muqovaning bezatilishi, muallif ismi-sharifi, hatto *roman* deb yozib qo'yilgan bo'lsa, o'sha so'zning o'zi ham matn bilan munosabatga kirishishingizni ta'minlaydi. Biz aytmoqchi bo'lgan tayyorgarlik ham shunga yaqin faqat biroz vaqt, biroz qunt va jiddiyat talab

qilishi bilan farqlanadi. Bu tayyorgarlikni to'rt odimda umumlashtirishga harakat qildik:

Birinchi odim. Matnga aloqador ma'lumotlarni o'rganish.

— Asarning nomi, yozuvchisi, nashr etilgan yili va joyi. Hajm belgisiga ko'ra matn turini aniqlash.

— Matn haqidagi yozuvchining yoki nashrga tayyorlovchining kirish so'zi.

— Matn turini aniqlash.

Ikkinchi odim. Matn tuzilishini o'rganish.

— Matnning tashkil tarzini o'rganish. Bob, fasl, qism, bo'lim va ularning nomlarini, nazmiy asar bo'lsa bayt, misra kabi tashqi xususiyatlarini aniqlash.

— Yordamchi qismlarini aniqlash. Epigraf, epilog, agar nazmiy asar bo'lsa sarlavha, atov so'zi, bayt, misra kabilarni aniqlash.

Uchinchi odim. Matnni birinchi marta o'qish. Matnni sinchiklab o'qish va tushunilishi qiyin bo'lgan joylarni belgilab borish, o'qish jarayonida e'tiborni tortgan so'z, ibora, maqol-matal va ayrim epizodlar yoniga belgi qo'yib borish tavsiya qilinadi.

To'rtinchi odim. Matn va ijtimoiy hayot o'rtasidagi aloqani o'rganish.

— Matn qaysi davrda, qayerda, qanday ijtimoiy muhitda yozilganligini aniqlash.

— Matnda qalamga olingan voqealar qaysi hudud va qaysi davr uchun xosligini aniqlash. Matnning ifoda maqsadi va mazmuniga ko'ra turini belgilash.

— Matn yozilgan davr va yozuvchi mavqei. Yozuvchiga zamondoshlarining munosabati va yozuvchining zamondoshlariga munosabati.

— Yozuvchining boshqa asarlari va siz tahlil qilayotgan asari o'rtasidagi aloqadorlik. Bu asarning boshqa asarlardan farqi.

B. Matn va til estetikasi. Sizga ma'lumki, til kommunikativ (aloqa quroli, vositasi), ekspressiv (fikrlarni ifodalash), konstruktiv (fikrlarni shakllantirish), akkumulyativ (ijtimoiy

tajriba va bilimlarni to'plash, saqlash) kabi bir necha funksiyalarni bajaradi. Shunga ko'ra matndagi til birliklari muayyan maqsadga yo'naltirilgan bo'ladi (ya'ni, kim-nima, kim-ga-nimaga, kim haqida-nima haqida).

Birinchi odim. Badiiy nutq ko'rinishlarini belgilash.

— Monologik nutq, dialogik nutq, parallel nutq. Ichki nutq, tashqi nutq, qahramonlarning yozma nutqlari, gazeta va jurnallardan olingan nutq ko'rinishlari.

— Hikoyachi shaxsini aniqlash. Kim hikoya qilyapti? Hikoyachi kim haqida gapiryapti? Hikoyachi o'zini bevosita ifodalayaptimi yoki bilvosita?

— Hikoyachi nutqining ko'rinishlarini belgilash: xolis nutq, munosabatli nutq. Ichki nutq, tashqi nutq.

— Qahramon shaxsini aniqlash. Bosh qahramon kim? qaysi toifa-tabaqa yoki ijtimoiy qatlam vakili? Qahramon fe'latvori, dunyoqarashini aniqlash.

— Qahramon nutqining ko'rinishlarini belgilash. Xolis nutq, munosabatli nutq. Ichki nutq, tashqi nutq.

Ikkinchi odim. So'zning estetik vazifasi.

— Badiiy asarda yozuvchi tomonidan atayin qo'llangan so'zlarni aniqlash. Nega aynan shu so'zni qo'llaganligi, bu so'zning asar mazmuni va estetikasi uchun qay darajada ahamiyat kasb etishi haqida fikr yuritish.

— Tarixiy, arxaik va yangi so'zlarni aniqlash, ma'nosini izohli lug'atlarga asoslanib sharhlash. Ularning asarda qo'llanilish o'rni va sababini belgilash.

— Iste'mol doirasi chegaralangan so'zlar (kasb-hunar so'zlari, shevaga oid so'zlar, chet va dag'al so'zlar)ni aniqlash, ma'nosini zaruriy lug'atlarga asoslanib sharhlash. Ularning asarda qo'llanilish o'rni va sabablarini izohlash.

— Ma'nodosh, shakldosh, peronim va zid ma'noli so'zlarni aniqlash. Ularning asar mazmuniga qanday ta'sir etganligi haqida mulohaza yuritish.

— Fonetik-fonologik o'ziga xosliklarni belgilash. Tovush takrori, tovush tushishi, tovushlarning qavatlanishi kabi

hodisalarning asarda qo'llanilishi va ular yordamida erishilgan ekspressivlik haqida fikr yuritiladi.

— Matndagi morfologik o'ziga xosliklarni aniqlash. Masalan, ot so'z turkumidagi so'zlarni ketma-ket keltirish yoki takrorlash orqali erishilgan ta'sirchanlik, sifatlarni uslubiy maqsadlarda qo'llash, olmoshlarning matndagi vazifasi, fe'l nisbatlaridan emotsional-ekspressiv maqsadlarda foydalanilganlik kabilarni aniqlash.

— Matnning sintaktik o'ziga xosliklarini aniqlash. Yozuvchi tomonidan atayin qo'llanilgan so'z birikmalarini topish va nega qo'llanilgani haqida fikr yuritish. Gap turlarini aniqlash. Qaysi turdagi gaplardan ko'proq foydalanilganligini belgilash va yozuvchining maqsadi haqida fikr yuritish. So'z tartibi, inversiya, antiteza, parallelizm, elli psis kabilar.

— Abzas. Abzas qismlarining joylashtirilishi. Tema-rematik munosabat. Abzaslarni bir-biriga bog'lovchi vositalar. Distant va kontakt aloqa. Mazmuniy o'q, mazmuniy yaqinlik va mazmuniy izchillik tushunchalari abzas tahlili asosida sharhlanadi.

V. Badiiy matn va tasviriy vositalar. Har qanday badiiy asarning ta'sirchanligini unda qo'llanilgan badiiy tasvir vositalari ta'minlaydi. Ularsiz badiiy asar quruq va zerikarli bo'ladi. Chunki kitobxon uchun asarda qalamga olingan voqealargina muhim emas. Balki, voqealar qanday ifodalanganini ahamiyatlidir. Yozuvchining mahorati badiiy tasvir vositalarini qay darajada ishlata olishiga bog'liq bo'ladi.

— Metafora, metonimiya, sinekdoxa, kinoya, o'xshatish, farqlash, jonlantirish, mubolag'a, kichraytirish, antiteza, parafraza, oksyumoron kabilarni aniqlash va ularning badiiy matndagi o'rnini, ahamiyatini yoritish.

— Ibora, maqol va matallar, hikmatli so'zlar, ta'sirchan birikmalarni belgilash. Kimning nutqida, qanday muhitda, qay maqsadda, o'rinli-o'rinsiz qo'llanilishi kabilar haqida fikr yuritiladi.

— Matnlararo aloqadorlikni aniqlash. Matn variantlarini qiyoslash. Matn ichida qo'llanilgan o'zga matn ko'rinishlarini

(nazira, taqlid, naql, hadis, rivoyat, miflar, afsonalar) aniqlash va asar mazmuni bilan qay darajada uyg'unligi haqida fikr yuritish.

G. Estetik hodisa sifatida matn. Badiiy asar agar kitobxonlar e'tiborini tortgan bo'lsa, albatta bu asar haqida gazeta, jurnallarda, turli adabiy tanqidiy kitoblarda, ilmiy tadqiqot ishlarida u yoki bu darajada fikr-mulohazalar berilgan bo'ladi. Asar haqidagi tanishtiruv maqolalar, taqrizlar munaqqidlarning fikrlari bilan tanishish fikr ufqingizni kengaytiradi. Shuningdek, tahlil xolisligini ta'minlashga yordam beradi.

— Yozuvchi uslubi va asar yozilgan davrdagi yetakchi uslublarni aniqlash. Asar tili va davr tili o'rtasidagi aloqadorlikni aniqlash. Asarning boshqa tillarga tarjima qilinishi, adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan asar ahamiyatini belgilash kabilar tahlil tugalligiga xizmat qiluvchi omillar hisoblanadi.

Badiiy asar lisoniy jihatdan tahlil qilinayotganda mavzuga aloqador ilmiy-nazariy adabiyotlardan foydalanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Faqat foydalangan adabiyotingizni albatta havolada ko'rsatgan bo'lishingiz lozim. Adabiyotni havolada ko'rsatishning ham o'z tartibi bor. Masalan, biror bir asardan olingan ko'chirma keltirdingiz deylik. Qo'shtirnoqdan keyin havola raqami qo'yiladi. O'sha sahifaning pastki qismiga havola raqami qo'yiladi va muallifning ismi sharifi, asar nomi, nashr joyi, yili va ko'chirma olingan sahifa raqami yoziladi. Masalan: 1. *Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati.* — Toshkent, «O'ME», 2002, 5-b.

Agar asardan ko'chirma olmay mazmunidan foydalangan bo'lsangiz havolada muallif ismidan avval Bu haqda qarang birikmasini yozib qo'yasiz. Bir asardan bir necha o'rinlarda foydalangan bo'lsangiz birinchisida to'liq yoziladi, keyingilarida esa muallif ismi sharifidan keyin *O'sha asar (o'sha manba, ko'rsatilgan asar)* yozuvi va sahifasi ko'rsatiladi. Asar umumiy adabiyotlar ro'yxatida berilganida siz foydalangan sahifa raqami emas, balki asarning necha sahifadan iborat ekanligi yoziladi.

LUG'AT

Agnonim — Bilinmagan, tushunarsiz, noma'lum nom degan ma'noni bildiradi. (Yun. "inkor", "bilish", va "nom" so'zlaridan)

Agnomaziya — Agnonimlarning badiiy matnda qo'llanishi.

Anafora — She'riy misralarning boshida yoki nasriy asardagi gaplarning oldida bir xil jaranglagan tovush, ohangdosh so'z va iboralarning takrorlanib kelishi.

Antiteza — Badiiy asarda bir-biriga zid ma'noli so'zlarni yonma-yon qo'llash, qarshilantirish san'ati.

Antifraza — Ironiyaning bir ko'rinishi bo'lib, biror shaxs yoki predmetga xos bo'lgan u yoki bu ijobiy xususiyatni kulgili intonatsiya bilan inkor qilishga aytiladi.

Allegoriya — Qochirim, kesatish, pichingga asoslangan ma'no ko'chishi.

Alliteratsiya — Misralar, undagi so'zlar boshida bir xil undosh tovushlarning takror qo'llanishi: *Qaro qoshing, qalam qoshing, qiyiq qayrilma qoshing, qiz...*

Amfiboliya — Ikki xil talqin etish, ikki ma'noda tushunish mumkin bo'ladigan gap. *Bu // ahmoq odam emas. Bu ahmoq // odam emas.*

Antonomasiya — Atoqli otlarning badiiy matnda alohida maqsadlar bilan qo'llanishi: *omborchi Yovqosh Olloberganov, Oldi Sottiyev...*

Apastrofa — Jonsiz predmetlarga jonli narsadek murojaat qilish va shunday munosabatda bo'lish.

Argo — Yasama til. Biror ijtimoiy guruh, toifa vakillari o'rtasida tushunarli bo'lgan, boshqalar tushunmaydigan lug'aviy birliklar.

Arxaizm — Ma'lum davr uchun eskirgan, iste'moldan chiqqan boshlagan til birligi.

Assonans — Aynan yoki yaqin unlilarning takrorlanishi natijasida yuzaga keladigan ohangdoshlik.

Aferezis — Oldingi so'zning so'nggi tovushi ta'sirida keyingi so'z boshidagi tovushning tushishi. *Aytar edi > aytardi.*

Varvarizm — Ona tiliga o'zlashmagan, o'zga til hodisasi sifatida qo'llangan so'z yoki ibora: *madam, missis, mersi...*

Vulgarizm — Adabiy tilga kirmaydigan dag'al so'z va iboralar.

Geminatsiya — Qo'sh undoshlilik. Ikki aynan bir xil undoshli holatning yuzaga kelishi: *uchchida, teppasida...*

Giperbola — Narsa-hodisa, jarayonlarning belgi-xususiyatini, holatini o'ta bo'rttirib tasvirlash.

Gradatsiya — Nutq parchalaridan biri ikkinchisining ma'nosini kuchaytirib borishidan iborat uslubiy jarayon.

Grotesk — Mubolag'aning bir ko'rinishi. *Kulgili, g'ayritabiiy* degan ma'noni bildiradi.

Demunitiv shakl — Kichraytirish shakli (deminutiv shakl, deminitus): *qizcha, tugunchak, kelinchak.*

Jargon — Biror guruh vakillarining, o'z nutqi bilan ko'pchilikdan ajralib turish maqsadida, o'zicha mazmun berib ishlatadigan so'z va iboralari.

Jonlantirish — Jonsiz predmet, mavhum narsalarga insonga xos xususiyatlar berib tasvirlash usuli. Personifikatsiya. Tashxis.

Intellektual leksika — Ma'lum bir tushunchanigina ifodalab, qo'shimcha emotsional-ekspressiv bo'yoqqa ega bo'lmagan so'zlar

Ironiya — So'z va iboralarning kesatiq yoki piching bilan o'z ma'nosiga qarama-qarshi ma'noda ishlatilishi.

Kakofemizm (disfemizm) — Ayrim tushunchalarni qo'pol va dag'al usulda ifodalash. Evfemizmning teskarisi. Masalan: *o'ldirmoq — jonini jahannamga jo'natmoq, asfalasofilinga ravona qilmoq* kabi ifodalar.

Kalambur — So'z o'yini. Ko'p ma'noliligiga, fonetik tuzilishi bir xilligiga yoki yaqinligiga asoslanadigan usul

Kanselyarizm — Rasmiy stilga xos so'z va nutq shakllari

Kataxraza (Oksyumoron) — Qarama-qarshi tushunchalarni bog'lash, so'zni o'z asl ma'nosiga muvofiq bo'lmagan holda qo'llash: *oq tunlar, qizil siyoh* kabi.

Kinoya — Til birligini uning haqiqiy ma'nosiga nisbatan qarama-qarshi ma'noda, kesatiq, piching bilan ishlatishdan iborat ko'chim.

Kontaminatsiya — Biror munosabat, tasavvurga ko'ra o'zaro bog'liq bo'lgan ikki so'z yoki iborani birlashtirish yo'li bilan yangi so'z yoki iboraning hosil bo'lishi. Masalan, *erga tegmoq // turmushga chiqmoq // erga chiqmoq*

Ko'chim — Badiiy ifodalilikni oshirish uchun ko'chma ma'noda qo'llangan nutq birligi, ramz bilan qo'llangan so'z.

Litota — Narsa, hodisa yoki belgining hajmi, kuchi kabilarni kamaytirib tasvirlash.

Majoz — Mavhum tushuncha yoki g'oyalarni aniq obraz orqali ifodalash. *Ayyorlik belgisiga egalik — tulki.*

Maqol — Chuqur ma'noli, tuzilishi gapga teng, alohida ritmik-melodik xususiyatlarga ega bo'lgan folklor janri

Metateza — So'zdagi tovushlarning o'rin almashinishi: *kiprik-kirpik, tuproq-turpoq* kabi.

Metafora — Bir predmetning nomini boshqa predmetga shakl, belgi va harakat o'xshashligini e'tiborga olib ko'chirish.

Metonimiya — Bir predmet, belgi, harakat nomini o'zaro tashqi yoki ichki bog'liqlik asosida boshqa predmet, belgi yoki haraktga nisbatan qo'llash.

Monolog — So'zlovchining o'ziga qaratilgan, boshqa shaxsning tinglash va javob berishini e'tiborda tutmaydigan nutq.

Muvaqqat-ma'no — So'zning ma'no tuzilishida shakllanib yetmagan, ma'lum individual qo'llanishda yuzaga chiqadigan ma'no. Okkazional ma'no. *San'atimiz gullari, shabada yo'rg'aladi* kabi.

Okkazionalizm — Mahsuldor bo'lmagan model asosida yasalgan va

faqat shu nutqiy matnning o'zida qo'llangan so'z, individual-uslubiy neologizm.

Oksyumoron — Mantiqan biri ikkinchisini inkor etadigan, bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki tushunchani qo'shib qo'llash. *Baqirgan sukunat, qizil qor, shirin g'am*

Parallelizm — Yonma-yon gaplar, sintagmalarning bir xil sintaktik qurilishga ega bo'lishi.

Perifraz — Tasviriy ifoda. Narsa, hodisani o'z nomi bilan emas, ularni xarakterli belgi-xususiyatlari asosida tasviriy usul bilan ifodalash. *Zangori olov — gaz, dala malikasi — makkajo'xori* kabi.

Professionalizm — Tildagi kasb-hunarga oid bo'lgan so'z va iboralar

Ritorik so'roq — Faqat so'roq shaklida ifodalanib, kuchaytirishdan iborat uslubiy vosita; javob talab qilmaydigan so'roq gap.

Sarkazm — Achchiq zaharxanda, istehzoli ta'na, piching.

Simvol — Badiiy nutqda hayotiy voqea, tushuncha va predmetlar ifodasi uchun so'zlarning ma'lum ravishda ko'chma ma'noda ishlatilishi.

Sinekdoxa — Bir predmet nomining boshqa predmetga butun va qism munosabati asosida ko'chishi, butunning nomi qismning nomi yoki aksincha bo'lib qolishi.

Tabu — Diniy e'tiqod, irim, qo'rqish va shu kabilar ta'sirida so'zning ishlatilishini cheklash yoki man etish. *Chayon — oti yo'q, bo'ri — jondor* kabi

Tavtologiya — Bir fikrni boshqa so'z yoki so'zlar bilan takroran ortiqcha qo'llash: *oyoq bilan tepish, gap gapirmoq* kabilar.

Takror — Ayni bir so'z, ibora yoki sintaktik shakllarning muayyan maqsad bilan qaytarilishi.

Figural ma'no — Voqelik bilan bevosita bog'lanmaydigan, narsa, belgi, haraktning nomiga aylanmagan ma'no. Figural ma'no voqelik bilan nomlovchi ma'no orqali bog'lanadi. Masalan: *Ovozining shirasi qochgan*.

Evfemizm — Narsa-hodisaning ancha yumshoq shakldagi ifodasi, *ikkikat — og'iroyoqli, homilador*.

Evfoniya — Nutqning tovushlar takrori orqali yuzaga chiqariladigan xushohangligi.

Ekzotizm — O'zlashgan so'zlar, nutqqa alohida bir o'ziga moslik berish uchun qo'llaniladigan so'zlar.

Ekspressiya — Nutqning ta'sirchanligi, ifodaliligi va ma'nodor bo'lishi.

Emotsiya — Insoniy his-tuyg'u, kechinma va hissiyotlarning til birliklarida ifodalanishi.

Emfaza — Nutqning ko'tarinki ruhda bo'lishi, emotsionallikning kuchli bo'lishi: *Amr et, Tojixon, amr et...* Emfaza takror yordamida yuzaga chiqyapti.

Enantiosemiya — Bir so'zning semantik tuzilishida zid ma'nolarning yuzaga kelishi. Masalan: *Chiqmoq — ichkaridan tashqariga harakatlanish*,

transportda ichkariga harakatlanish. Bosh — yo'lning boshlanishi va yakuni

Epifora — Anaforaning teskarisi. Parallel tuzilgan nutq parchalari oxirida ayni bir elementning takrorlanishidan iborat uslubiy vosita

O'xshatish — Ikki narsa yoki hodisa o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to'laroq, aniqroq, bo'rttiribroq ko'rsatib berish.

Foydalanish uchun adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ф., Мамажонов Н. Ўзбек тили ва адабиёти. —Тошкент, «Ўзбекистон», 1985.
2. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. —Тошкент, «Фан», 1983, 88 б.
3. Абдупаттоев М. Ўзбек матнида суперсинтактик бутунликлар. —Тошкент, НДА., 1998.
4. Абдурахмонов Ш. Ўзбек бадий нутқида кулги кўзгатувчи лисоний воситалар. —Тошкент, НДА., 1997. 24 б.
5. Абдурахмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. —Тошкент, «Фан», 1981.
6. Ашурбоев С. Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» достони ва ўзбек адабий тили. —Тошкент, «Ўқитувчи», 1997.
7. Бобожонов Ф. Ўзбек жадид драмаларининг лисоний хусусиятлари (Беҳбудий ва Авлоний драмалари асосида). — Самарқанд, НДА., 2002. 23 б.
8. Бобоев Т. Ўзбек шеър тузилиши асосларини ўрганиш. — Тошкент, 1991.
9. Бобоев Т. Аруз вазнларини ўрганиш. —Тошкент, 1991.
10. Бобоев Т., Бобоева З. Бадий санъатлар. —Тошкент, ТДПУ, 2001.
11. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. —Тошкент, «Ўқитувчи», 2002.
12. Бобоева С. Ҳамид Олимжон поэзиясининг лексик хусусиятлари. —Тошкент, «Фан», 1989.
13. Бозоров О. Ўзбек тилида гапнинг коммуникатив (актив) тузилиши. —Фарғона, НДА., 2004.
14. Боймирзаева С. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи. —Самарқанд, НДА., 2004.
15. Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати (бадий маҳорат ва тил ҳақида мулоҳазалар). —Тошкент, «Фан», 1962.

- ✓ 16. Дониёрова Ш. Шукур Холмирзаев ҳикояларининг бадий-услубий ўзига хослиги. — Тошкент, НДА, 2000. 23 б.
17. Ёқуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларида ўхшатиш. — Тошкент, «Фан», 2005.
- ✓ 18. Ёқуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари. — Тошкент, «Фан», 2005, 162 б.
19. Жалолова Л. Абдулла Қодирий асарларидаги жонлантиришнинг лингвопоэтик таҳлили // «ЎТА», 2000, 4-сон, 33-35-бетлар.
20. Жамолхонов Ҳ. Йўлдошев М. Бадий матннинг лисоний таҳлили (Маърузалар матни). — Тошкент, ТДПУ., 2000.
21. Ибрагимова Э. Ўзбек тилида ирония ва ироник мазмун ифодаланишининг усул ҳамда воситалари. — Тошкент, НДА., 2001.
22. Исаева Ш. Адабий жараён: Ўзбек тарихий асарларида характерлар руҳияти. — Тошкент, ТДПУ., 2004.
23. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. — Самарқанд, 1999.
- ✓ 24. Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. — Тошкент, «Фан», 2007, 123 б.
25. Йўлдошев М. Фарқлаш — бадий тасвир воситаси сифатида. // «ЎТА», 2005, №3, 123-125-бетлар.
26. Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. — Тошкент, «Маънавият», 2002.
- ✓ 27. Келдиёрова Г. Эркин Воҳидов шеъриятида антитеза // «ЎТА», 2000, 1-сон. 51-54-бетлар.
28. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. — Тошкент, «Ўқитувчи», 1992.
- ✓ 29. Қиличев Э. Матннинг лингвистик таҳлили. — Бухоро, «Бухоро университети», 2000.
- ✓ 30. Қўнгуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. — Тошкент, «Ўқитувчи», 1992.
31. Қобулжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини. — Тошкент, НДА., 2000. 23 б.
- ✓ 32. Лапасов Ж. Бадий матн ва лисоний таҳлил. — Тошкент, «Ўқитувчи», 1995.
33. Мамедалиева М. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти. — Тошкент, НДА., 1998.
- ✓ 34. Мамажонов А., Маҳмудов У. Услубий воситалар. — Фарғона, 1996.
- ✓ 35. Мамажонов А. Текст лингвистикаси. — Тошкент, ТДПИ., 1999.

36. Мамазияев О. Ўзбек поэтик нутқида хиазм ва градация. — Фарғона, НДА., 2004.
37. Маҳмудов Н. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг лингвопоэтикасига доир // «ЎТА», 1987, №4. 34-36-бетлар.
38. Маҳмудов Н. Ҳар бир сўз берсин садо // «ЎТА», 1987, 13 феврал, №7.
39. Маҳмудов Н. Ойбек шеъриятидаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикаси // «ЎТА», 1985, №6. 48-51-бетлар.
40. Маҳмудов Н. Рост ва расо сўзлар. // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1993, 15.Х. №41-42 (3248)
41. Мелиев С. Контекста сўз динамикаси // «ЎТА», 1983, №4. 50-54-бетлар.
42. Мирзаев И.К. Лексические и морфологические средства формирования семантики рифмы. — Т.: «Фан», 1990.
43. Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. — Тошкент, «Ўқитувчи», 1993.
44. Нормуродов Р. Шукур Холмирзаевнинг метафорадан фойдаланиш маҳорати // «ЎТА», 2002, №6. 68-69-бетлар.
45. Омонтурдиев А. Ўзбек нутқининг эвфемик асослари. — Тошкент, А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000, 128 б.
46. Омонтурдиев Ж., Омонтурдиев А. Сўз қўллаш санъати. — Термиз: «Жайхун», 1994, 60 б.
47. Раҳимов З. «Кўҳна дунё» романи поэтикаси. — Фарғона, 2005.
48. Рихсиева Г. Нисбат шаклларидаги лингвопоэтик тадқиқига доир. // «ЎТА», 2004, №2, 73-75-б.
49. Саидхонов М. Диалогик нутқнинг коммуникатив таҳлили. // «ЎТА», 2004, №2, 70-73-б.
50. Саидов Й. Фитрат бадий асарлари лексикаси. — Тошкент, НДА, 2001. 24 б.
51. Самадов Қ. Ўзбек тили услубияти (бадий услуб). — Тошкент, «Ўқитувчи», 1991. - 56 б.
52. Сапарниязова М. Ўзбек халқ топишмоқларининг синтактик-семантик хусусиятлари. — Тошкент, НДА., 2005.
53. Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. — Тошкент, 2004. 128 б.
54. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. — Тошкент, «Фан», 1978, 151 б.
55. Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. — Тошкент, «Ўқитувчи», 1996.
56. Содиқова Ш. Аффиксоидлар ёрдамида хурмат маъноси

нинг ифодаланиши. //«ЎТА», 2004, №2, 77-80-б.

57. Солижонов Й. Диалог ва унинг бадиий асардаги ўрни // «ЎТА», 2002, №4. 7-11-бетлар.

58. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари. —Тошкент, ДД., 1999.

59. Шодиёв Н. Рухият рассоми. —Тошкент, «Фан».

60. Шомақсудов А., Расулов И., Солижонов Й., Мўминов С. Бадиий асарларда исмнинг айрим функциялари//«ЎТА», 1984, №2. 44-49-бетлар.

61. Шамсидинов Ҳ. Қўнғуров Р, Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. —Тошкент, «Ўқитувчи», 1983, 246 б.

62. Шукуров Р. Синтактик параллелизмнинг услубий вазифалари. //«ЎТА», 2004, №2, 73-75-бетлар.

63. Шукуров Р. Параллел синтактик бутунликлар. —Фарғона, НДА, 2004.

64. Турниёзов Н. Матн лингвистикаси. Маърузалар матни. — Самарқанд, 2004, 58-бет.

65. Умиркулов Б.Поэтик нутқ лексикаси. —Тошкент, «Фан», 1990.

66. Умрзоқова Н. Усмон Носирнинг сўз қўллаш маҳорати // «ЎТА», 2002, №4. 41-43-бетлар.

67. Ўринбоев Б., Қўнғуров Р., Лапасов Ж. Бадиий текстнинг лингвистик таҳлили. —Тошкент, «Ўқитувчи», 1990. 219 б.

68. Ҳакимова. М. Ўзбек тилида вақт маъноли лугавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари. — Фарғона, НДА., 2004.

69. Ҳўжамқулов У. Миртемир шеъриясида сўзнинг эстетик таъсир имкониятлари. //«ЎТА», 2004, №2. 60-61-б.

70. Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатини биласизми? —Тошкент, «Шарқ», 1999.

71. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати. —Тошкент, «ЎМЭ», 2002.

72. Худойбердиев Ж. Сўз — ўзга маъни ўзгадур. —Тошкент, 1997.
Чориева З. «Ўткан кунлар»даги мактубларда тасвирий воситалар. //«ЎТА», 2005, №5. 84-85-бетлар.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
Matn tavsifi vamatn tiplari.....	11
Badiiy matn qismlarini bog'lovchi vositalar.....	28
Badiiy matn va badiiy nutq uslubi.....	36
Badiiy matnning fonetik-fonologik xususiyatlari.....	45
Badiiy matnning leksik-semantik xususiyatlari.....	52
Badiiy matnning morfologik xususiyatlari.....	70
Badiiy matnning sintaktik xususiyatlari.....	76
Ko'chimler.....	87
Badiiy matnni tahlil qilish tamoyillari.....	97
Tahlil tiplari.....	105
Tahlilga tayyorgarlik bosqichlari.....	107
Lug'at.....	112
Foydalanish uchun adabiyotlar.....	115

СОДЕРЖАНИЕ

Введение.....	3
Описание текста и типы текста.....	11
Средства связи частей художественного текста.....	28
Художественный текст и художественный стиль речи.....	36
Фонетико-фонологические особенности художественного текста.....	45
Лексико-семантические особенности художественного текста.....	52
Морфологические особенности художественного текста.....	70
Синтаксические особенности художественного текста.....	76
Тропы.....	87
Принципы анализа художественного текста.....	97
Виды анализа.....	105
Этапы подготовки к анализу.....	107
Словарь.....	112
Список литературы.....	115

MA'RUFJON YO'LDOSHEV

**BADIIY MATNNING LISONIY
TAHLILI**

(O'quv qo'llanma)

*Muharrir: M.Mirortiqova
Rassom: Sh.Odilov
Texnik muharrir: F.Qodirov*

Original maketdan bosishga ruhsat etildi 03.04.2008.
Bichimi 84x108 $\frac{1}{32}$. Ofset bosma. Tayms garnituras.
7,5 bosma taboq. Buyurtma raqami №36. Adadi 100.
Bahosi kelishilgan narxda.

XT «Hamidov N. H.» matbaa korhonasida chop etildi.
Mirpo'latova ko'chasi, 36-uy.
Tel.: 111-04-89.

